

LIETUVOS KULTŪROS TYRIMŲ INSTITUTAS

SENOVĖS BALTŲ KULTŪRA. T. 11

Iš praeities šaknų

Sudarytoja Elvyra Usačiovaitė

VILNIUS

Mokslo straipsnių rinkinys

IŠ PRAEITIES ŠAKNŲ. Serija SENOVĖS BALTŲ KULTŪRA. T. 11

Sudarytoja

dr. Elvyra USAČIOVAITĖ

Redakcinė kolegija

dr. Rasius MAKSELIS (Lietuvos kultūros tyrimų institutas)

akademikas Juris URTANS (Latvijos kultūros akademija)

akademikė Janina KURSYTĖ (Latvijos universitetas)

dr. prof. Naglis KARDELIS (Lietuvos kultūros tyrimų institutas)

dr. Elvyra USAČIOVAITĖ (Lietuvos kultūros tyrimų institutas)

habil. dr. Nijolė LAURINKIENĖ (Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas)

dr. Radvilė RACĖNAITĖ (Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas)

prof. Vytautas ALIŠAUSKAS (Vilniaus universitetas)

dr. Mangirdas BUMBLAUSKAS (Lietuvos kultūros tyrimų institutas)

Recenzentai

dr. Jūratė ŠLEKONYTĖ

dr. Rasa PAUKŠTYTĖ-ŠAKNIENĖ

Leidinyms rekomenduotas spaudai

Lietuvos kultūros tyrimų instituto Mokslo tarybos

Viršelyje

Nomedos Saukienės tapybos darbo „Upė“ fragmentas. 2012,

drobė, aliejus, dailininkės nuosavybė

Bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos integralios bibliotekų informacinės sistemos (LIBIS) portale ibiblioteka.lt

ISSN 2669-0985

ISBN 978-609-8231-65-6

© Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2023

© Elvyra Usačiovaitė, sudarymas, 2023

© Skaistė Ašmenavičiūtė, viršelio dizainas, 2023

Algimanto Žižūno nuotr.

Skiriama
Gintarui Beresnevičiui

TURINYS

ELVYRA USAČIOVAITĖ. Senoji religija šaltiniuose ir kūryboje: duomenų tyrimai	8
GINTARO BERESNEVIČIAUS IDĖJOS IR JŲ SKLAIDA	
RASIUS MAKSELIS. Du žvilgsniai į Sovijaus mitą	26
TATJANA ALEKNIENĖ. Ieškant religijos apibrėžimo: Gintaro Beresnevičiaus <i>Religijotyros</i> įvadas ir Platono <i>Eutifronas</i>	47
KRISTINA MITALAITĖ. Keletas pamąstymų apie <i>homo religiosus</i> Gintaro Beresnevičiaus religijos fenomenologijoje	65
SAULIUS RUMŠAS OP. Stabų saulėtekis. Nuo medžiaginio religinio iki nematerialaus ir sekuliaraus stabo gimimo	79
NIJOLĖ LAURINKIENĖ. Gintaro Beresnevičiaus „Dausos“ – italų kalba	106
VLADAS BRAZIŪNAS. Gintaras naktų atviroje	112
MARIJUS ŠIDLAIUSKAS. Teksto malonumas (Gintaro Beresnevičiaus atvejis)	119
ARCHAJINIAI VAIZDINIAI, JŲ TRANSFORMACIJA PAPROČIUOSE, LITERATŪROJE, MUZIKOJE	
ALGIMANTAS MERKEVIČIUS. Ankstyvųjų baltų religija archeologiniais duomenimis	130
RIMANTAS BALSYS. Gaidys – lobių saugotojas	154
ELVYRA USAČIOVAITĖ. Lietuvių aukojimo ritualas linų vegetacijai skatinti	170
DAINIUS RAZAUSKAS. Stovintis vanduo – velnio	196
JONAS MARDOSA. Agrariniai Žolinės papročiai: regioniniai savitumai ir kaimynų įtaka	230
JŪRATĖ LANDSBERGYTĖ-BECHER. Baltiško sampratos formavimasis šiuolaikinės muzikos erdvėje	253
RIMA PALIJANSKAITĖ. Baltų dievybės ir mitologinės būtybės Vydūno dramose	268
RAIMONDAS KAZLAUSKAS. Jaunimo karinės draugijos	308
PRAEITIES TYRĖJAI IR VERTINTOJAI	
MARIUS ŠČAVINSKAS. Pagonybės gamtiškumo klausimas Viduramžių teologiniuose, kanonų teisės ir kituose poleminiuose raštuose	348
VIDA SAVONIAKAITĖ. <i>Tautos siela</i> Eduardo Volterio darbuose: akademiniai teoriniai saitai	372
MACIEJ RAK. <i>The Dictionary of Lithuanian Mythology</i> by Jan Karłowicz	394
IGNAS ŠLAJUS. Dievo vilkai: XVI–XVII a. Livonijos vilkolakių mįslė	421
Trumpai apie autorius	453
Asmenvardžių rodyklė	459

STOVINTIS VANDUO – VELNIO

Dainius Razauskas

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Autoriaus jau rašyta apie tekančio ir stovinčio vandens priešpriešą, kurioje tekan-
tis vanduo tradiciškai atstoja „gyvąjį“ vandenį ir apskritai gyvybę, o stovintis –
„negyvąjį“ ir apskritai mirtį (Razauskas 2014: 11–1). Ten iš dalies jau užsiminta
ir apie stovinčio vandens sąsają su velniu. Iš pirmo žvilgsnio ši sąsaja atrodo gerai
žinoma, ypač mitologams bei tautosakininkams. Kita vertus, autoriui nėra tekę
matyti jokio bent kiek išsamesnio tai liudijančių duomenų rinkinio vienoje vieto-
je – visa, kas šiuo klausimu „gerai žinoma“, tebėra išsibarstę po galybę mitologijos
bei tautosakos šaltinių ir kelių tyrinėtojų daugiau mažiau išplėtotas užuominas.
Šis straipsnis turėtų užpildyti šią spragą. Straipsnyje pateikiami baltų, aplinkinių
slavų ir iš dalies tolimesnių kultūrų lyginamieji duomenys, liudijantys stovinčius
vandenį priklausant velniui ir esant jo būdinga buveine. Berikiuojant surinktus
duomenis, papildomai pasitvirtino esminis skirtumas šiuo atžvilgiu tarp stovinčio
ir tekančio vandens. Yra tekę išgirsti nuomonę, esą apskritai vanduo priklausąs
velniui ar velnias vandeniui; dabar galima griežtai pasakyti – ne. Velniui priklauso
tik stovintis vanduo, arba velnias yra susijęs *tik* su stovinčiu vandeniu, ir kaip tik
šis skirtumas čia esminis, o ne santykis tarp gamtos „elementų“, „sferų“ ar kt. (su
ta tik išlyga, kad vanduo visuomet sustoja žemiausioje įmanomoje vietoje, todėl
patys žemutiniai vandenys neišvengiamai yra kaip tik stovintys).

Asmenvardžiai rašomi lietuviškai, nelietuviška jų rašyba atskiru sąrašu pateikta
straipsnio gale.

Raktiniai žodžiai: jūra, raistas, pelkė, bala; stovintis vanduo; velnio buveinė, vel-
nias; baltų mitologija

Stovintis vanduo visuotinai yra susijęs su požeminiu mirusiųjų pasauliu, o
tekantis – su viršutiniu gyvųjų pasauliu, kuriuo jis tolydžio teka iš viršaus
žemyn (lietumi, upėmis ir visaip kaip), kol apačioje galiausiai visiškai sustoja
(žr. Цивьян 1999: 327).

Galutinis ir didžiausias regimas šitokio sustojusio, stovinčio vandens tel-
kinys yra jūra, marios. Ir pati ide. šaknis **mōr-* ‘jūra, marios’, iš kurios yra kilę
žodžiai lie. *marios*, sl. *mor’e*, go. *marei*, lo. *mare* ir kt., pradžioje bus reiškusi

būtent stovintį vandenį, nes daugelyje germanų kalbų šios šaknies žodžiai dažniausiai reiškia pelkę, liūną, tvanką, kaip ir jai priskiriamas senovės hetitų *marmar(r)a-* ar *mammara-*, taip pat armėnų *mavr* ‘pelkė, bala’, osetinų *mal* ‘gilus stovintis vanduo, liūnas’ ir kt.¹ Vytautas Mažiulis ir atitinkamam baltų prokalbės žodžiui **marī* / **marjā-* priskiria reikšmę ne tik ‘marios’, bet ir ‘pelkė’ (MŽPKEŽ: 582). Palyginimui pasakytina, kad ir mūsų *jūra* yra vienos šaknies su *jaura*, o tai, be kita ko, ‘klampi vieta, klampynė, bala’².

Kadangi stovintis vanduo mena mirtį, nestebėtina, kad jūra, marios nuo seno tapatinamos su mirusiųjų pasauliu, laikomos mirties erdve. Pažymėtina, kad minėtasis senovės hetitų stovinčio drumsto vandens pavadinimas kitąsyk kildinamas kaip tik iš mirtį žyminčios ide. šaknies **mer-*³. Negana to, žymi Peterburgo kalbininkė lietuvė Vanda Kazanskienė yra iškėlus mintį, kad ir pati ide. šaknis **mōr-* ‘jūra, marios’ ne tik kad reiškė stovintį, negyvą, mirusį vandenį, bet kilme yra tiesiog susijusi su mirtį žyminčia ide šaknimi **mer-*⁴. Jei tikrai taip, tai neatsitiktinis būtų ir lietuvių kalbos žodžių *mārios*, *mārės*, *marià*, *mārė* ‘jūra’ sąskambis su žodžiais *marai* ‘mirtis, mirimas’, ‘maras’, *māras*, *marėti* ‘mirti’, *marinti* ‘atimti gyvybę, daryti negyvą, mirusį’ ir kt.⁵ Sąskambis užkliudė ausį jau Vincui Pietariui (1894 m.), kuriam pasirodė savaime suprantama, kad „*marios* paeina nuo žodžio *marus*, *marinantis*, kitaip sakant, *marios* vis tiek, ka *marinančios*“ (cit. iš Kabašinskaitė 1998: 61). Šiaip ar taip, mirties sąsajų su jūra, mariomis tautosakoje aptikti nesunku. Štai XX a. pirmoje pusėje Mažojoje Lietuvoje užrašytas tikėjimas, esą siaučiant 1709 m. didžiajam marui, *Giltinė atėjo iš m a r i ū ir smaugė žmones*; pateikusi šį ir daugiau pavyzdžių Radvilė Racėnaitė apibendrina: „Taigi dėsninga, jog vakarų Lietuvos gyventojams mitinė erdvė siejasi su mariomis bei jūra. Todėl tikėta, kad iš ten pas žmones ateina ir būtybės, skleidžiančios epidemijas ir nešančios mirtį.“⁶ Betgi ir rusų raudoje retoriškai klau-

¹ PkIEW: 748; EIEC: 503; ГИИВИАИ: 943, 943; ЭССЯ XIX: 227–229; Sabaliauskas 1990: 49; Иванов 1978: 162; Абаев 1965: 5–6, 123 ir kt.

² BūgaR II: 273–275; III: 591; FrLEW: 198 ir kt.; LKŽ IV: 315.

³ Watkins 1995: 289 (žr. 287); žodis čia pateiktas daugiskaitos galininko lytimi *mirmirruš*.

⁴ Казанскене 1985: 43–44. Abiejų šaknų žodžių kelmus palyginimui žr. PkIEW: 735, 748.

⁵ LKŽ VII: 846–849, 858–860, 862–863. Apie mirties, mirusiųjų pasaulio, velnių sąsajas su jūra, mariomis ir stovinčiu vandeniu mano šiek tiek jau rašyta kita dingstimi (Pažayuskas 2006: 323–326; Pažayuskas 2011: 291–297 ir t.)

⁶ Racėnaitė 2007: 85–86; Racėnaitė 2011: 170, 171.

siama: *Откуль напасть велика будет кручинушка, / С океана моря / напасть ли, моря синяго, / Аль с холодной, с подсиверной сторонушки* „Iš kur neganda didžioji bus, sielvartas, / Iš vandenyno, jūros (marių) / neganda, iš jūros mėlynosios (marių mėlynųjų) / ar iš šaltosios šiaurės šalies“ (Невская 1980: 230). Atitinkamai rusų kalboje suartėja žodžiai *море* ‘jūra, marios’ ir *мор* ‘maras, mirimas, mirtis’, o Aleksandras Afanasjevas (XIX a.) pirmąjį irgi tiesiog kildino iš antrojo⁷.

Veikiausiai stovintį vandenį, o gal net marias ar jūrą mena paplitusi mūsų kraštuose mįslė, kurioje šis tiesiog užmenamas per mirtį. Lietuvių: *Medžiu jojai, medžiu mojai – po nosia myri o dabojaus* = laivas ir vanduo; *Kumelė be kulšių, kelias be dulkių, botagas be panaros, mirtis ant nosies* = laivas; *Ne arkliu važiuoja, ne botagu ragina, pirštu smertį gali pasiekti arba vis ant smerties žiūriu* = laivas⁸. Latvių: *Ceļš bez smilšu, zirgs bez kāju, apakšā nāve* „Kelias be smėlio, arklis be kojų, apačioje mirtis“ = *laiva uz ūdens* „valtis (laivas) ant vandens“; *Krāsā sēd, novē verās* „Krėslė sėdi, mirtin žiūri“; *Pats kokā, koks rokā, nāvē skatās* „Pats medyje, medis rankoje, mirtin žiūri“ = *cilvēks laivā uz ūdens* „žmogus valtyje ant vandens“⁹ (‘mirtis’ latviškai *nāve*, tad kalbinio sąskambio tikėtis nebegalima, bet semantinė sąsaja išlieka). Gudų (XIX a. užrašyta buv. Vilniaus gubernijoje): *Еду, еду – следу нету; коня погоняю, на смерць поглядаю: конь без хвоста, а пуга без свиста* „Važiuoju važiuoju – pėdsako nėra; žirgą pavarau, mirtin žvelgiu: žirgas be uodegos, o rimbas nešvilpia“¹⁰; *Еду-еду на сивым деду, сухолиный пыгыняю, на смерць пылидаю* „Važiuoju važiuoju ant žilo diedo, sausuoliu pavarau, mirtin žvelgiu“ = vandens paviršius¹¹; *Еду, еду на старым дзеду, кіем паніхаю, на смерць паглядаю* „Važiuoju važiuoju ant seno diedo, lazda stumteliu, mirtin žvelgiu“ = luotas; *Еду, еду – ні следу. Пужкаю махаю, на смерць назіраю* „Važiuoju važiuoju – nė pėdsako. Rimbu mojuoju, mirtin žvilgčioju“; *Еду на раўнядзі, ад смерци на тры пядзі і пад нагамі неба*

⁷ Афанасьев 1995 II: 65, išn. 4 (sąsaja daroma ide. lygmeniu, tik prokalbę kiek pavėluotai čia dar atstoja sanskritas).

⁸ KnsLM: 102, T 101.C1, E1; LTs V: 644–645, Nr. 7404, 7406, 7407; GrgLLM: 139, Nr. 953; LTsU: 425, Nr. 551; Bs[T]: 415, Nr. 76 ir kt.

⁹ AnLTM: 170–171, Nr. 1726, 1738, 1739.

¹⁰ Шейн 1893: 499, Nr. 143.

¹¹ Никифоровский 1898: 27, Nr. 476.

„Važiuoju lyguma per tris sprindžius nuo mirties, ir po kojomis dangus“ = valtis; *Воз без калёс, дарога без пяску, свішчом паганяе, на смерць паглядае* „Vežimas be ratų, kelias be smėlio, švilpa pavaro, mirtin žvelgia“ = plaukia luotu; *На сухім еду, сухім паганяю, на смерць паглядаю* „Sausu važiuoju, sausu pavarau, mirtin žvelgiu“ = valtis, irklas¹². Rusų: *Едет воз без колес, а дорога без песку, а кнут без леску, сидит погоняет, на смерть поглядает* „Važiuoja vežimas be ratų, o kelias be smėlio, o rimbas be valo, sėdi varo, mirtin žvelgia“; *Еду, еду – следу нету, оглянуся – смерти боюся* „Važiuoju važiuoju – pėdsako nėra, apsižvalgau – mirties bijau“; *Еду, еду, ни пути, ни следу, смерть подо мной, Бог надо мной* „Važiuoju važiuoju, nei kelio, nei pėdsako, mirtis po manim, Dievas virš manęs“ = laivas arba valtis¹³.

Marių, jūros sąsajų su mirtimi gausu ir kitose tradicijose, be to, ne tik indoeuropiečių. Jau senovės babiloniečių epe apie Gilgamešo kelionę jūros gelmėn į mirusiųjų pasaulį „dievų šeiminkė“ Siduri jam sako:

Sunki toji perkėla, neįmanomas kelias,
 M i r t i e s v a n d e n y s gilūs, tą kelią užtvėrę.
 Ką gi tu, Gilgamešai, perplaukęs j ū r a, –
 M i r t i e s v a n d e n i s prisiyręs, – ką tu darysi?

(SRP: 150)

Jūra, marios yra mirties alegorija budizmo poringėse (THH: 146, № 161). Mūsų eros pradžios Artimųjų rytų mandėjams „mirusių“, mirties vandenį irgi atstojo stovintis drumstas, ypač jūros vanduo¹⁴. Mirčios Eliadės apibendriniu, „daugelis tautų, ypač pajūrio tautos, anapusį mano esant jūros gelmėse“ (Eliade 1989: 235, žr. 355–356).

* * *

Užtat jūra, marios gali būti suvokiamos kaip pragaras, velnio ir velnių buveinė.

Antai rusų pasakoje tėvo prakeikta ir aname pasaulyje atsidūrusi mergina pasakoja: *Только вымолвил он это слово, в ту же минуту очутилась я в морской глубине, в каменном доме, у чертей под началом* „Vos

¹² Загадки 2004: 265–266, Nr. 2868, 2870, 2875, 2878, 2879.

¹³ Загадки 1968: 134, Nr. 4471, 4492; СдЗРН: 183, 185, Nr. 1485, 1509; ХдВЗ: 93, Nr. 1053.в; 102, Nr. 1227; ДальПРН: 798.

¹⁴ Jonas 2001: 97–98; žr. GB: 534, (533).

tik jis ištarė šį žodį, tą pat akimirką atsidūriau jūros gelmėse, akmeniniame name, velnių valdžioje“ (АФНРС II: 214, Nr. 228). Kitoje pasakoje karalaitė skundžiasi: *Выпал мне жребий быть взятой нечистыми; вот сейчас придут черти и потащут в море!* „Iškrito man burtas atitekti nelabiesiems; štai tuojau ateis velniai ir nusitemps mane jūron!"; o kai pasakos herojus pastvėrė pirmąjį pasirodžiusį velniūkštį ir ėmė jį mušti, *чертенюк кое-как вырвался и без памяти убежал в море* „velniūkštis šiaip ne taip ištrūko ir strimgalviais nuskuodė jūron“; tas pat nutiko ir velnių vyriausiajam, pačiam Šetonui: *убежал он без оглядки в море* „nuskuodė jis neatsigręždamas jūron“ (АФНРС III: 107, Nr. 349). Orlovo gubernijoje ma-nyta, jog *старые черти все живут у море* „seni velniai visi gyvena jūroje“ (Померанцева 1975: 122).

Kaip netrukus pamatysime, kai kuriose mitologinėse sakmėse velnias irgi būva mariose, jūroje, bet ypač tai būdinga kosmogoninėms sakmėms. Latvių tokia sakmė prasideda:

*Dievs bijis viens pats un staigājis gar jūrās malū. Viņš teicis: «Ko lai es daru viens pats?» Tā uzreiz atsaucies viens jūrās dibenā: «Es esmu otrs.»*¹⁵

Dievas buvo vienas pats ir vaikščiojo jūros krantu. Jis tarė: „Ką aš darysiu vienas pats?“ Ir iškart kažkas atsiliepė j ū r o s d u g n e: „Aš esu antras.“

Kita sakmė:

*Iesakumā bijis tikai ūdens un gaiss redzams, zeme vēl nebijusi radīta. Te Dievam iešāvies prātā radīt arī zemi, un viņš saticies ar Velnu, kas toreiz dzīvojis pa ūdeni un lūdzis šim, vai nebūtu tik laipns un neiznestu no ūdens apakšas kādu riekšavu dūņu.*¹⁶

Pradžioje buvo tik vanduo ir oras matyti, žemė dar nebuvo sukurta. Čia Dievui šovė į galvą sukurti ir žemę, ir jis susitiko su Velniu, kuris tuokart gyveno p o v a n d e n i u, ir paprašė jo, ar tasai nebūtų toks malonus ir neišneštų nuo vandens apačios kokios saujos dumblo.

Pasak latvių tikėjimų, *elle esot jūrā* „pragaras yra jūroje“, kur *velns dzīvo* „velnias gyvena“, ten *jūrās dibenā* „jūros dugne“ yra jo *liela pils* „didžiulė

¹⁵ ŠmLPT XIII: 116, Nr. II.1.1.; TPD: 20; Kursište 1996: 12.

¹⁶ ŠmLPT XIII: 118, Nr. II.1.6.; AnlT: 62.

pilis“ *ar lieliem dzelzls vārtiem* „su didžiuliais geležiniais vartais“, velnias pasirodo *no jūras* „iš jūros“ ir t. t. (StrBV: 556, 637, žr. 558). Pasakoje velnias nusiveda nuotaką *uz savu pili, kas bijusi jūras dibenā* „į savo pilį, kuri buvo jūros dugne“ (ŠmLPT IV: 435, Nr. 45.7). Vladimiras Toporovas yra pažymėjęs, jog vienas iš mirties vaizdinių „latvių dainose, kuriose pasirodo *Veļu māte* ‘Vėlių motė’, yra vanduo įvairiais pavidalais, tarp jų purvynė, pelkė, jūra, šlapuma ir pan. Plg. jūros motyvą: *Dar’, Dieviņi, zelta sētu / Visgarāmi jūras malas, / Lai nevar Veļa māte / Visu zemi zēģelēt* ‘Padaryk, Dievuli, aukso tvorą / Išilgai jūros kranto, / Lai negali Vėlių motė / Po visą zemę lėkioti’“, be to, „jūros motyvas aktualus ir vedų Varunai (*Várūna* < **Vel-un-*), kuris, tiesą sakant, ir įkūnija Pasaulio vandenyną, plytintį Visatos periferijoje ir ją įrėminantį“¹⁷. V. Toporovui pritarė Norbertas Vėlius: „Velnio artimi ryšiai su vandeniu leidžia jį susieti ir su vienu iš svarbiausių senųjų indų dievų Varunu (*Várūna*), kuris buvo įsivaizduojamas kaip viso pasaulio okeanas, atskiriantis (ir jungiantis) žmonių pažintąją erdvę – kosmosą nuo nepažintos erdvės – chaoso.“ (Vėlius 1987: 63, žr. 267) Vienas pirmųjų šias sąsajas išskėlęs Francisakas Bernardas Jakobas Keiperis pabrėžė mums šiuo atveju svarbų dalyką, jog vedų „Varuna kartu yra s t o v i n č i ū vandenų dievas, nes ši ypatybė būdinga požeminiams Varunos vandenims – s a s t i n g i o pasauliui“¹⁸.

Užtat ir kosmogoninėse, etiologinėse sakmėse velnio vieta vandeny. Pasak Linos Būgienės: „Velnio artimumą vandeniui rodo ir tai, jog daugumoje sakmių kaip tik jį Dievas siunčia nerti į dugną žemių.“ (Būgienė 1999: 31) Ir Gintaras Beresnevičius yra atkreipęs dėmesį, kad „lietuvių sakmių Dievas pats neneria vandenų dugnan, o siunčia velnią, kurio mitologinės sąsajos su vandenimis puikiai žinomos“ (Beresnevičius 2004: 238). Turimos omenyje itin archajiškos, itin plačiai žinomos sakmės, kuriose velnias (ar jo atitinkmuo) iš pirmykščio vandenyno išneša dumblo, smėlio, žemės, tačiau dalį nuslepia burnoje ar nuryja, o žemei Dievo paliepimu ėmus augti, yra priverstas ją išspjauti. Iš velnio spjaudalų pasaulyje atsiranda balos, pelkės, liūnai. Vienas iš trumpiausių lietuviškų variantų, 1874 m. užrašytas Trumpaičiuose (Šiaulių r.) Mato Slančiausko:

¹⁷ Topоров 1986: 55; cituota latvių daina BDS: Nr. 27683.

¹⁸ Кейпер 1986: 76; žr. Jakobson 1985: 41–42.

*Ponas Dievas Liuciuui liepė iš vandenų prisikabinus išnešt pilnas saujas žemių, o jis ir dantis prisikabinęs. Ponas Dievas kur pabarstė, atsirado sausuma, ir ėmė augt ir žaliuot visokios želmanys. O Liucius kur nuspjovė, rados bedugnės, p e l k ė s.*¹⁹

Reikšminga pasekmė: *Tai v e l n i a i i r b ū n a b a l o s e* (VĪKAŽ: 20, Nr. 13). Atitinkamas latvių pavyzdys:

Sākumā ūdens vien bijis. Velns toreiz bijis Dieva labakais kalps. Reiz Dievs saka Velnam, lai no jūras dibena izgrābj zemes un iznes. Velns vienu sauju ieber mutē, otru uznes Dievam. Dievs izsēj zemi, teikdams: «Lai aug un plešas, un lai zāle aug uz tās!» Tā aug kalni un lejas. Velnam mutē arī sāk augt zeme. Velns nevar izturēt, izspļauj, un tā ceļas purvi. Dievs apskaities uz Velnu un nosviedis to zemē. Velnam pieder purvi, tā tam ir treša daļa pasaules. (ANIT: 140)

Pradžioje buvo vien vanduo. Velnias tuomet buvo Dievo geriausias tarnas. Kartą Dievas pasakė Velniui, kad iš jūros dugno išgriebtų žemės ir atneštų. Velnias vieną saują susibėrė burnon, antrą atnešė Dievui. Dievas pasėjo žemę, sakydamas: „Lai auga ir plečiasi, ir lai žolė auga ant jos!“ Taip išaugo kalnai ir lomos. Velniui burnoje irgi pradėjo augti žemė. Velnias negalėjo išverti, išspjovė, ir taip atsirado p e l k ė s. Dievas supyko ant Velnio ir išmetė jį žemėn. V e l n i u i p r i k l a u s o p e l k ė s, taigi jo yra trečia dalis pasaulio.

Gudų pavyzdys:

*Балота да ўсялякую тхланю да нетру зрабіў чорт. Ён падгледзяў, што Бог сее зямлю, от ён сханіў трохі зямлі да ў шхаваў яе ў горло. Азірнуўса Бог да ў пытае, што ён есь. Чорт, каб атперціса, хучэй праглынуў тую землю. Толькі ён тое зрабіў, як у ём зямля пачала расці. Бвціць чорт, што зямля расперла яго, от ён давай рыгаць. От дзе толькі чорт рыгнуў, там і зробіласо балото да такая нетра, што там і да тых час толькі ў жывуць чэрці.*²⁰

¹⁹ Balys 2002: 278, Nr. 13; tiesa, taip atsiranda ne tik balos, bet ir akmenys bei kalnai, daugiau žr. 276–277, Nr. 7–12; BsV: 379, Nr. XXV3; BsLP I: 26–27, Nr. 13; BsJK: 291–294, Nr. 649, 650; DvPSO: 326–327, Nr. 104; SIŠLSA: 118–119, Nr. 182; LTs IV: 423, Nr. 329, 330; PKT I: 66–67; LM III: 267; (trumpa lyginamoji apžvalga) Laurinkienė 1996b: 54–55 ir kt.

²⁰ Сержпутоўскі 1998: 50, Nr. 247; ЛіП: 33, Nr. 4; daugiau žr. 35–37, Nr. 6–8, 10; Шейн 1902: 314; Никифоровский 1897: 302 ir kt.

Balas (pelkes) ir visokius raistus bei liūnus padarė velnias. Jis pamatė, kad Dievas žemę sėja, tai pagriebė truputį žemės ir paslėpė gerklėje. Atsigręžė Dievas ir klausia, ką jis valgo. Velnias, norėdamas išsisukti, mikliai prarijo tą žemę. Tik jis taip padarė, ir žemė jame pradėjo augti. Žiūri velnias, kad žemė išpūtė jį, ir ėmė vėmti. Kur tik velnias vėmė, ten ir pasidarė bala ir toks liūnas, kad ten iki šių laikų tik ir gyvena velniai.

Dėl to balos, pelkės gudų net vadintos *чортава кархавення* 'velnio spjaudalai' (СД I: 228).

Ukrainiečių velnias *де пурхав, так там болото стало* „kur krenkštelėjo, tai ten bala (pelkė) atsirado“ (ЛтП: 39); *От де тільки чорт ригнув, там і зробилося болото* „Va kur tik velnias vėmė, ten ir pasidarė bala (pelkė)“ (Войтович 2005: 38). Iš velnio spjaudalų balos, pelkės atsiranda rusų etimologinėse saktmėse²¹. Savo ruožtu kai kuriose priduriama: *Поэтому черту теперь и бывають в оврагах и болотах* „Todėl velniai dabar ir būna griovose ir balose (pelkėse)“²².

Susidaro įspūdis, kad velnias pasaulio pradžioje iš pirmųjų vandenų tiesiog persikėlė į sutvertos žemės stovinčius vandenį – balas, pelkes, liūnus. Kaip vienos Gardino apylinkėse 1908 m. užrašytos lietuvių pasakos pabaigoje: *Paėmė visi velniai išskraidė, išlakiojo po balas, po raistus. Ir dabar, mieli vaikeliai, kur bala, kur raistas, ty vis velnias sėdz* (Džekčioriūtė-Meidešienė 2022: 109).

O tai reiškia, kad bala, pelkė, liūnas – kaip ir marios, jūra bei jaura – atstoją pirmųjų vandenyną, kuriame ir iš kurio andai buvo sutvertas pasaulis. Nes pelkė, bala, kaip sakoma vienoje gudų mįslėje, tai *Ни море, ни зямля* „Nei jūra, nei žemė“ (Шейн 1893: 487, Nr. 6).

* * *

Taigi velnio buveinę, pragarą, mirties valdas mena ne tik marios, jūra, bet ir mažesni stovinčio vandens telkiniai, ypač drumsto, nešvaraus vandens, kaip bala, pelkė, raistas, durpingas ar beužankantis ežeras, akivaras. Pasak Norberto Vėliaus, lietuvių pasakose ir mitologinėse saktmėse pragaras „neretai

²¹ РЭСЛ: 23, 26, 34, 36, 37, 39, 53, 54, 229, Nr. 1, 2, 7, 9, 11, 13, 39, 40, 43, 354.

²² Померанцева 1975: 128. Šis pelkių atsiradimo motyvas irgi tarptautinis, plačiai žinomas, antai pavyzdį iš Altajaus pateikia Eliade 1986: 80–81 (išn. 9), 100–101.

įsivaizduojamas čia pat, žmogaus kaimynystėje esančiame ežere, šaltinyje, pelkėje, miške baloje, miške duobėje ar urve; netolimas ežeras įsivaizduojamas kaip vartai į pragarą ir pan.“ (Vėlius 1987: 53–54) „Kad senovės lietuvių mirusiųjų ir jų valdovo buveinė įsivaizduojama ir vandeny ar už vandens, iš dalies rodo žodis *paskanda*, kuriuo, įvedus krikščionybę, buvo pradėta vadinti krikščioniškąjį pragarą. Iš šio žodžio atrodo, kad buvo manoma, jog į pragarą patenkama per vandenį (t. y. nuskendus)“, be to: „Žemės vanduo, kaip žinome, įvairių tautų mitologijoje neretai gretinamas ar net tapatinamas su požemiu, kuriame lokalizuojamas mirusiųjų pasaulis.“ (Vėlius 1987: 59, 62) Vėliui pritaria ir jį esmingai patikslina Nijolė Laurinkienė: „Velnias – po žeme esančio pasaulio atstovas, tačiau jis būna ir vandenyje, paprastai – s t o v i n - č i o vandens telkiniuose“, užtat būdingos velnio buvimo vietos yra raistai, balos ir t. t. (Laurinkienė 1996a: 152)

Vienas iš seniausių tai liudijančių šaltinių – Frydricho Pretorijaus Vyresniojo „Vokiečių–lietuvių kalbų žodynas“ (apie 1680 m.), kuriame pragarą („peklą“) atstoja *balų balos* ir *balos pikčiausios* (BRMŠ III: 92). Palyginimui – rusų priežodis: *Из омыта в ад как рукою подать* „Iš akivaro pragaras ranka pasiekiamas“ (Афанасьев 1995 II: 122). Sibiro nganasanų požemių valdovas kartu yra vandenų valdovas (Элиаде 1998: 422, Nr. 204). Jakutų pragaras – ištisa pelkė su styrančiais iš jos geležiniais medžiais (MHM II: 682).

1720 m. jėzuitų veiklos Livonijoje ataskaita sako, esą vietos gyventojai garbinę *paludum rectorem, non alium utique quam daemonem* „pelkių valdovą, ne ką kitą kaip demoną“ (BRMŠR: 300, Nr. 350). Vienoje 1725 m. Lietuvos raganų teismo byloje irgi nurodoma velnio buveinė, jo „dvaro“ vieta, kur esą rinkdavosi raganos: *Dwor ich, kędy się zbierają, jeden za mostem pod Odachowem, na błocie; drugi pod Gilwiczami na bagnie* „Dvaras jų, kuriame rinkdavosi, – vienas už tilto prie Adakavo, pelkėje; kitas liūne prie Gilvyčių“ (BRMŠ IV: 92, vertimas mano, plg. 93).

„Daugybę informacijos apie tai, kad velniai balose gyvena, rodosi, randame ir tautosakos tekstuose, pvz.: *Kaip tik įjojo į vidurį balos, taip tie velniai jį capt.*“ (Jasiūnaitė 2010: 345) N. Vėliaus duomenimis, mitologinėse sakmėse velnio pasirodymo vieta prie vandens telkinių yra antra pagal dažnį (po miškų, kurie, tiesą sakant, irgi apima pelkes bei raistus, tad iš dalies su jais sutampa) ir toli lenkia visas kitas, o „pasakose jis dažniau pasirodo prie van-

dens negu miškuose“, antai „pasakose apie kvailą velnią ši būtybė dažniau vaizduojama gyvenanti vandenyje (ežeruose, balose)“, taip pat: „Stebuklinėse pasakose, kaip ir anksčiau aptartosiose, velnias mėgsta pasirodyti prie vandens, vandenyje“²³.

Žinomoje sakmėje apie muzikantą velnių vakarėlyje (LPK 3276) šis, pamatęs, kad ponaičiai vis pasitėpa akis iš tokio dubens, ir priėjęs pats patėpė sau vieną akį: *Kaip tik patėpė, tuoj tāj akia pamatė, kad jis ne dvare grajija, ale b a l o j v e l n i ū gužynėj*²⁴. Kitoje sakmėje iš statomos bažnyčios velniai naktimis vogė rąstus, tai drąsesni bernai patykojo, *pagavo vieną velnią ir primušė. Tas prašosi, kad paleistų, sako, kad nebeneš rąstų. Kai tik paleido, tai kad ėjo b a l o n, tai net juodą kelią raiša koja išrausė* (LKL II: 283, Nr. 185). Trumpai drūtai: *B a l o s e, klampynėse gyveną velniai* (BsV: 473, Nr. XXV.167). Arba velnias prašo žmogaus paskolinti roges, o paklaustas: *Na, ką tu darysi su šitom mano rogėm?* Atsako: *Noriu savo vaikus pervežti iš balos raistan* (VILD: 71). Išties: „Raistuose laikosi, gyvena pasakų ir sakmių velniai, pvz.: *Visi rūmai – tai raistas, žmonės – velniai, o pinigai – tai skiedros; Velnias išsirito iš maišo ir bėgo į raistą pasikavoti.*“ (Jasiūnaitė 2010: 298) Šeimaties kaime (Utenos r.) užrašyto padavimo apie velnio pėdą akmenyje pirmasis sakiny: *Baltelėj raiste gyveno velnias* (UKP: 17, Nr. 15).

Viena pasaka apie kvailą velnią prasideda: *Kitąsyk netoli vieno dvaro buvo tokia pelkė, o toj pelkėj buvo pilna velnių* (BsOPS: 84, Nr. 36).

Kitoje žinomoje pasakoje apie kvailą velnią ir gudrų žmogų, grasinusį užraukti ežerą ir išgaudyti iš jo velnius (ATU 1045), šie paprastai gyvena ežere. Pavyzdžiui, variante iš Ožkabalių žmogus prie ežero *atsisėdęs ir veja virvutę. Iššoko iš ažero velnias, sako: „Kam tu veji tą virvutę?“ Sako: „Veju virvučių, darysu rauklą o užrauksu ažerą.“ Tame a ž e r e b u v o g y v e n i m a s v e l n i ū. Sako velnias: „Susimildamas, nerauk ažerą, ba mes negalėsime iš ažero išieiti.*“ (BsLPĮ IV: 142, Nr. 60) Variante iš Viekšnių apylinkių (Akmenės r.) velnias prašo: *Neraūk, neraūk! Susimildamas, neraūk! Tame va ežere visa mano giminė gyvena. Kur mes pasidėsime, kai pats ežerą užrauksi?* (LTSU: 342, Nr. 285) Variante iš Gervėčių apylinkių veiksmas vyksta prie kūdros: *Anas prisplėšė tų karnų ir vijo virvį. Aa. Priėjo kokis ponaitis. „Kū tu cia, –*

²³ Vėlius 1987: 53–55, čia ir statistinės lentelės.

²⁴ BsOPS: 120, Nr. 57; žr. Balys 2002: 182, Nr. 3276 ir 3277.

sako, – darai?“ Sako: „Va virves viju.“ „Ė kam tau tos virvės?“ „Vo, – sako, – tu gi, apjuosiu virvėm, – sako, – va itų kūdrų ir kūdrų tįsiu tįnai ant kalno.“ „Ė tu, – sako, – pasiutai, ar ku?“ „Aa“ „Taigi mės tįnai, – sako, – gyvenam. Ė kap mes, – sako, – an kalno gyvensim?“ (GP: 292, Nr. 105) Dar kitame variante velniai gyvena baloje (*Ištįsdo velnias iš balos* GP: 424–425, Nr. 153), kitame – upėje (GP: 119, Nr. 23), reikia manyti – užutekyje, akivare ar sietuvoje, kaip gudiškame variante:

Пашоў Каваль к рацэ, узяў доўгі ражон да тыкае ў воду, выбірае, гдзе глыбей. Тыкаў ён, тыкаў, да папаў на чортаво гнездо. Спалохаўса чорт: бачыць, што Каваль у яго дзецеў павынізвае вочы, выскачыў з вады да ў пытае: «Каваль, што ты тут робіш?» – «От хачу тут цэркаў будаваць». (Сержпутоўскі 1999: 122, Nr. 57)

Nuėjo Kalvis prie upės, paėmė ilgą kartį ir smaigsto į vandenį, renkasi, kur giliau. Smaigstė jis, smaigstė ir pataikė į velnio lizdą. Išsigando velnias: žiūri, kad Kalvis jo vaikams akis išbadys, iššoko iš vandens ir klausia: „Kalvi, ką tu čia darai?“ – „Otai noriu čia cerkvę statyti“.

Dar:

От пашоў чалавек у чортаво балото, наздзіраў з лазы кары да ў давай віць вераўкі. Вье да песні пае. Убачыў тое чорт і спужаўса. Падходзіць ён к чалавеку да ў пытае: «Што ты, чалавечэ, робіш?». (Сержпутоўскі 1999: 178, Nr. 75)

Otai nuėjo žmogus į velnio balą (pelkę), prisiplėšė karklų žievės ir ėmė vyti virves. Veja ir dainas dainuoja. Pamatė tai velnias ir išsigando. Prieina jis prie žmogaus ir klausia: „Ką tu, žmogau, darai?“ ir t. t.

Rusų variante šeimininkas, norėdamas atsikratyti grėsmingu samdiniu, *послал Иванка Медведка на озеро из песку веревки вить; а в том озере много нечистых водилось: пусть-де его затащат черти в омут! Иванко Медведко отправился на озеро, сел на берегу и начал из песку веревки вить. Вдруг выскочил из воды чертенок: «Что ты делаешь, Медведко?» – «Что? Веревки вью; хочу озеро морщить да вас, чертей, корчить – затем, что в наших омурах живете, а руги не платите».* (АФНРС I: 339, žr. 497, Nr. 152)

pasiuntė Ivaną Meškinį prie ežero iš smėlio virvių vyti; tame ežere daug nelabųjų gyveno, tegu velniai jį įtrauks į akivarą! Ivanas Meškinis nuėjo prie ežero, atsisėdo ant kranto ir pradėjo iš smėlio virves vyti. Staiga išsoko iš vandens velniūkštis: „Ką tu darai, Meškini?“ – „Ką? Virves veju, noriu ežerą užraukti ir jus, velnius, ištraukti – dėl to, kad mūsų akivaruose gyvenate, o dešimtinės nemokate.“

Kita pasaka prasideda: *Buvo diedas su boba, gyveno, ir anies turėjo tris dukteris. Ir kartą anies sumislijo ažuartie lauką. Nuėjo artie. Arė arė diedas, ažsigeidė gert. Nuėjo, atsigulė ir geria kokioj ten b a l e l ė j. Begerdamam čiupt až barzdos ten – ažna ten b ū t a v e l n i o. Nu, ir neatleidžia. Diedas sako: „Kas mane turi, leiskit, leiskit!“ Anas neleidžia jo, sako: „Prižadỹ pačią jaunesniąją dukterį, tai tada atleisiu.“ (DvPDI: 103, Nr. 27) Užtat, pasak tikėjimo, *geriant vandenį iš upės, klano ir t. t. su burna, gal[i] velnias į žmogų įlįsti, jei nepersizęgnojus geri*²⁵. Retsykiais velnias pasitaiko net šaltinyje. Štai kitame pasakos variante žmogus ėjo *pasemc – tokis gražus šalcainaicis – vandenio*, tačiau netyčia įmetė puodelį: *Tai jisai inkišo galvų, ir atsigers. O žinai, kaip seniau ponai su barzdom buvo, tai jį už barzdos ir suėmė, ir nelaidzia. Ir užgirdo tokį balsų iš vandenio, sako: „Pasirašyk, kad atiduosi, ką namie nepalikai, tai atiduosi, o jei ne...“ – ir nelaidzia jo* (SP I: 123, Nr. 16). Gudų velnias irgi gali pasirodyti šaltinyje ar šulinyje (Шейн 1874: 418–419, Nr. 753). Ir ukrainiečių (Чбнми II: 16). Nors pats šaltinis – ne stovintis, o tekantis vanduo, vis dėlto šaltiniai paprastai trykšta itin klampiose, pelkėtose vietose, tad kartais tiesiog sutampa su klampyne ar pelke. Pavyzdžiui, pasakyme *Tokiosu versmėsu, kur be dugno, sako, sėdi velniūkščiai* (Tverečius, Ignalinos r.) žodį *versmė*, matyt, reikia suprasti ne reikšme ‘vieta, kur iš požeminio vandens gyslos teka vanduo’, o veikia ‘gili upės ar ežero vieta, sietuva, sūkurys, verpetas’ ar tiesiog ‘klampi vieta, klampynė, pelkė’ (LKŽ XVIII: 802–803).*

Latvių sakmėje velnias ūkininkui prisistato: *Esmu tavs bagātākais kaimiņš, Velns; dzīvoju šepat Duģa ezerā* „Esu tavo turtingasis kaimynas Velnias, gyvenu čia pat, Dugio ežerė“ (ŠmLPT XIII: 161, Nr. II.9.5). Atspėjus jo vardą, *Velns pazudis muižas dīķī* „Velnias pradingo dvaro tvenkinyje (kūdroje)“ (AnVT: 174). Apskritai *viņa dzīve ir arvien purvos* „jo gyvenimas yra išvien

²⁵ BsLP I: 71, Nr. III.7; žr. LM III: 17.

pelkėse“ (AnIT: 77). Tas pat padavimuose: *Senos laikos tur, kur tagad atrodas Mikus kalns, bijis purvs. Purvā mājojis Velns* „Senais laikais ten, kur dabar Mikaus kalnas, buvo pelkė. Pelkėje gyveno Velnias“ (AnIT: 100). Pasakoje velnias nuotaką nusiveda *uz savu pili ezerā „į savo pilį ežere“* (ŠmLPT IV: 433, Nr. 45.4) (kaip minėtoje to paties tipo pasakoje buvo nusivedęs į savo pilį jūros dugne). Kitoje pasakoje ponas su vežėju *Atbraukuši pie Kāļu ezera, ūdens uz abām pusēm atšķīries un šie braukuši pa ezera vidu. Pēdīgi piebraukuši pie lielas tumšas pils; bijis tik tumšs, ka nevarējis nemaz saredzēt, no kā pils celta* „Atvažiavo prie Kalių ežero, vanduo iš abiejų pusių persiskyrė, ir jie važiavo ežero viduriu. Galiausiai privažiavo didelę tamsią pilį; buvo taip tamsu, kad negalėjai net įžiūrėti, iš ko pilis pastatyta“, o tos pilies menėje *Visapkārt galdam sēdējuši daudz velnu ēzdami, dzerdami* „Aplink stalą sėdėjo daug velnių valgydami, gerdami“²⁶.

XIX a. pabaigos Pavelo Šeino duomenimis iš Gudijos: „Bala (болото) – mėgstama velnių buvimo vieta, jų štabas, taip sakant. *Чорт болотный!* ‘Balinis velnias!’ – sako baltarusiai. Jie įsivaizduoja, kad velnias lyg soste sėdi neįžengiamos balos (pelkės) dugne ir iš ten siuntinėja jam pavaldžius velnius gundyti žmonių, klauso ataskaitų apie jų veiklą, duoda nurodymus“ ir t. t. (Шейн 1902: 312). Vitebsko apylinkėse netgi būta velnių hierarchijos pagal jų buveinės gilumą: paprastas velnias vadintas tiesiog *болотник* ‘balinis’ ir gyveno šiaip balose, pelkėse; vyresnis velnias, gyvenęs akivaruose, atavaruose, sietuose, vadintas *вирóвник* (iš *вир* ‘akivaras, atavaras, sietuva’); o vyriausias velnias gyveno pelkėje su geležies rūdos požymiais ir vadintas *оржáвиник* ‘rūdinis’ (iš *оржáвиня* ‘rūdymas, rūdynas, rūdpekė’) (СД I: 228, gudų žodžiai čia parašyti rusiškai).

XX a. pradžios gudų sakmė prasideda: *Людзі кажучь, колісь дак гэ: гдзе балото, там і чорт. Але не то штоб толькі ў балоце, куды ні зірні, усюды трапіш гэтую нечысь. Вада бало кішыць чарцэнятамі* „Žmonės sako, kitatos tai buvo: kur bala, ten velnias. Bet ne taip kad tik baloje – kur tik pažvelgsi, visur užtiksi šituos nelabuosius. Vanduo tiesiog knibždėte knibždėjo velnių“ (Сергпутоўскі 1999: 179, Nr. 76). XX a. antrosios pusės padavimo apie akmenį ties Valilų kaimu pradžia: *Было гэта даўным даўно,*

²⁶ ŠmLPT V: 255, Nr. 19.12. Glaustai apie latvių velnio buveinės vandens telkiniuose žr. StrBV: 558, 637.

калі людзей тут яшчэ зусім не было. Вакол прасціраліся непраходныя пушчы-лясы ды вілася сярод іх вось гэтая рэчачка. У балотнай твані сядзеў д'ябал. Бачыце, калісі нячысты толькі ў такіх месцах і вадзіўся „Buvo tai seniai seniai, kai žmonių čia dar visai nebuvo. Aplinkui driekėsi neįžengiamos girių tankmės ir vingiavo tarp jų štai šita upelė. Pelkių liūne tu-rėjo velnias. Matot, kitados nelabasis tik tokiose vietose ir buvojo“ (ЛіП: 371, Nr. 626). Polocko apylinkėse dar XXI a. užrašyta: *Як мама даўней расказвала пра чарцей, ну гаварылі што і чэрці будта ёсць у балотах* „Kai mama seniau pasakojo apie velnius, na, sakydavo, kad ir velnių esama balose (pelkėse)“; *Нас тожа запугівалі, што не хадзіце ў балота – там чэрці сядзяць* „Mus irgi gąsdindavo, kad neikite prie balos (pelkės) – ten velniai sėdi“; *Нас страшылі балотам. Бальшое, там чэрці жывуць* „Mus baugindavo bala (pelke). Didelė, ten velniai gyvena“; *Чорт жыве ў балоце, у лазе* „Velnias gyvena baloje (pelkėje), karklyne“; *Чорт, ён і ў балоце. Дзе балота такое во, дзе гусьцяк самая такая* „Velnias, jis ir baloje (pelkėje). Kur bala (pelkė) tokia va, kur tankmė pati tokia“; viena moteris pateikėjai pasakojo sarnavusi pragarą, kuris buvęs anapus upės: *А на той старане – балота, і там прыгаюць, прыгаюць людзі, гаворыць, голыя, з хвастамі* „O kitoje pusėje – pelkė, ir ten šokinėja, šokinėja žmonės, sako, pliki, su uodegomis“; apie Velnio balą (Чортава балота): *Балота гібкая такая, топкая, калі ўжо хто ў гэту трасіну ўлезіць, то ўжо ня вылезіць, вот яно і завецца чортава. У балота ўцягваіць чорт нейкі, туды і ўсё. Выйці чалавек ня можаць* „Pelkė linguojanti tokia, gramzdi, jeigu jau kas į tą liūną įlips, tai jau neišlips, užtat ji ir vadinasi velnio. Kažkoks velnias traukia pelkėn, tenai ir gana. Išėiti žmogus negali“²⁷.

Ir ukrainiečių, rusų liaudies velniai gyvena stovinčio vandens telkiniuose, ypač balose, pelkėse, kiekvienoje baloje pilna velnių ir pan.²⁸ Panašiai visų slavų²⁹. Nikita Tolstojus pažymi: „Kuo prastesnė vandens kokybė, kuo labiau užteršta vieta, tuo piktesnis velnias joje tupi, tad balinėje velnių hierarchijoje netgi ne toks yra svarbus gėlmės požymis, kaip užterštumo

²⁷ НППП I: 69, Nr. 172; 84, Nr. 219; 94, Nr. 251; 103, Nr. 275; 106, Nr. 284; 147, Nr. 373; 185, Nr. 481, dar plg. 184, Nr. 477, 479.

²⁸ Войтович 2005: 38–39; Жайворонок 2006: 49; ЧбнМИ II: 363–364; ВЭС: 37, 43; Померанцева 1975: 118–119, 122; Толстой 1995: 262.

²⁹ Толстой 1995: 282; СД I: 228–229.

požymis“; ir pateikia kelis atitinkamus tarmiškus rusų velnio pavadinimus: *болото*, *болотник* (plg. *болото* ‘bala, pelkė’), *зыбочник* (plg. *зыбун*, *зыбэль* ‘liūnas’), *ляд* (plg. *ляда* ‘raistas; griova, įduba’), *мэрек* (plg. ru. dial., blr. *мерэча* ‘neįžengiamas liūnas, liūlynė, marmalynė’), *на́мха* (plg. ru. dial. *на́мха* ‘aklina gūdi vieta raiste, liūnas’, iš *мох* ‘samanos’, dial. ‘pelkė’) ir kt., tarp kurių mums yrač reikšmingas velnio pavadinimas *нетэ́ча* – plg. ru. dial., ukr. *нетэ́ча*, *нетэ́ч* ‘s t o v i n t i s v a n d o, pelkė’, pažodžiui tiesiog ‘ne-tekėjimas, ne-tėkmė’³⁰.

Rusų pasakoje velniop pasiūstas vargšas išėjo ieškoti velnio, pakeliui medkirčių paklausė, kur jį rasti, ir tie jam atsakė:

«Иди той тропинкой, найдешь болото. Там и крикни черта.» Бедный пошел. Встал у болота и крикнул черта. Вылазит из болота старый-старый черт: «В чем дело? Зачем ты меня звал?». (РЭСЛ: 93, Nr. 107)
„Eik tuo taku, prieisi balą (pelkę). Ten ir šūktelėk velnią.“ Vargšas nuėjo. Sustojo prie balos ir pašaukė velnią. Išlenda iš balos senas senas velnias: „Kas yra? Kam tu mane šaukei?“

Kitoje pasakoje turtingas brolis vargšą pasiuntė po velnių:

Бедный брат вышел на улицу и побежал на реку. Ходит по берегу мельник; бедный его и спрашивает: «Скажи, где черт живет?» Тот отвечает: «Вон, поди – скочи в бучило!» (АФНРС I: 199–200, Nr. 119)
Vargšas brolis išėjo laukan ir nubėgo prie upės. Vaikšto krantu malūninkas, vargšas jo ir klausia: „Pasakyk, kur velnias gyvena?“ Tasai atsako: „Va, eik – šok sietuvon!“

Velniui pažadėtas sūnus, atėjus laikui, išėjo jo ieškoti:

Шел, Шел и очутился возле большого озера. Вдруг озеро разделилось на две стороны – промеж вод открылась сухая дорога. Мальчик отправился этой дорогой и пришел в самую глубь – к черту. (АФНРС II: 209, Nr. 226; plg. 212, Nr. 227)

Ėjo ėjo ir atsidūrė prie didelio ežero. Staiga ežeras persiskyrė į dvi puses – tarp vandenų atsivėrė sausas kelias. Berniukas leidosi tuo keliu ir atėjo į pačią gelmę – pas velnią.

³⁰ Толстой 1974: 30–31; Толстой 1995: 247–248; žr. СД I: 228.

Moteris tik *сняла крест, бух в прорубь – и очутилась в больших палатах. Сидит там сатана на стуле „nusiėmė kryžių, pūkšt į eketę – ir atsidūrė dideliuose rūmuose. Sėdi ten šėtonas ant kėdės“* (АФНРС II: 216, Nr. 229). Kareivio primuštas velnias galų gale ištrūko ir *Вернулся в свое болото, охает „Sugrižo į savo balą (pelkę), aimanuoja“* (АФНРС I: 343, Nr. 153); pasakoje apie kareivį, stojusį velniams į tarnybą, tie gyvena ežere (АФНРС II: 362–363, Nr. 278); pasakaitėje apie atžagarią žmoną – vandenį po tiltu (АФНРС II: 245, Nr. 431) ir t. t.

Priešistoriniuose baltų kraštuose žinoma sakmė apie Perkūno ir velnio ginčą, kuriame šis sakosi pasislėpsiąs nuo Perkūno žaibo tai po medžiu, tai po akmeniu, troboje, po gyvuliu, žmoguje ir t. t., o Perkūnas grasina vis tiek jį visur užmušiąs, kol galiausiai velnias pasislepia į vandenį, ir ten Perkūnas velnio užmušti nebegali. Pavyzdžiui (praleidžiant ilgoką ginčo pradžią):

- *Aš po akmeniū palįsiu, ir tu manęs neužmuši.*
- *Aš akmenį sudaužysiu ir tave užmušiu.*
- *Aš po medžiu palįsiu, – nepasiduoda velnias.*
- *Aš medį sudaužysiu ir tave užmušiu, – atsikerta Perkūnas.*
- *Aš įlįsiu į vandenį, ir tu manęs tikrai neužmuši, – sako velnias.*

*Perkūnas nieko nebeatsakė velniui, ir velnias įlindo į ežerą. Perkūnas per trejus metus davė, davė, pylė, pylė į ežerą, bet negalėjo velnio užgalėti.*³¹

Motyvas žinomas ir latviams³², ir (vakarų) rusams³³. Bet mums dabar ypač reikšminga Gardino apylinkėse XIX a. antroje pusėje užrašyto gudiško varianto pabaiga, kurioje vieta po (stovinčiu) vandeniū tiesiog „įteisinama“ kaip velnio buveinė.

- *А я под дзераво схуваюся: там ты мяне не забъеш!*
- *Я дзераво разобъю, и цябе забъю!*
- *Ну, я пот камень схуваюся!*
- *Я й камень разобъю, и цябе забъю!*

³¹ Laurinkienė 1996a: 185, plg. variantus įvairiomis pabaigomis 163–165; Balys 1998: 181–182, Nr. 3–7; Balys 2003: 137, Nr. 6; VISV: 110.

³² Pavyzdžiui, ŠmLTT: 1401, Nr. 23132.

³³ НБ: 51–52, Nr. 83, 84; ЭС: 102; РЭСЛ: 326, Nr. 495; 358, Nr. 102.

- *Ну, дык я, каець, схуваюся у ваду пот корч, пот колоду!*
- *Ну, там твоё место, там сабе будзь!*³⁴
- O aš po medžiu pasislėpsiu: ten tu manęs neužmuši!
- Aš medį sudaužysiu ir tave užmušiu!
- Na, aš po akmeniu pasislėpsiu!
- Aš ir akmenį sudaužysiu, ir tave užmušiu!
- Na, tai aš, – sako, – pasislėpsiu į vandenį po kerplėša, po kelmui!
- Na, ten tavo vieta, ten sau būk!

Sakmė mitologiškai nustato (stovintį) vandenį, jo dugną esant tikrąją velnio vietą, kurioje vienintelėje velnio nepasiekia Perkūnas. Užtat velnias nuo jį visur persekiojančio Perkūno galų gale slepiasi vandeny ir tik ten tampa saugus.

Ar ne pirmas Lietuvoje apie tai yra rašęs (lenkiškai) Ambraziejus Kašauskis XIX a. vidury, bene turėdamas omenyje tą pačią sakmę: *Bóg kazał, w wodzie djabła nie może zabić, niebo zachmurzy się na djabła: bije piorunami djabeł w wodzie kryje się* „Dievas [taip] įsakė, [kad] vandenyje velnio negalima užmušti; dangus apsini aukė ant velnio – muša perkūnais, [o] velnias vandenyje slepiasi“ (Kašauskis 1937: 135). Jono Balio XX a. pradžioje surinkti tikėjimai: *Kad nesiektų Perkūno kulkos, velnias lenda ežero dugnan* (Šiluva, Raseinių r.); *Velnias, norėdamas pasislėpti nuo Perkūno, lenda į vandenį* (Seredžius, Jurbarko r.); *Velnias nuo Perkūno trenkimo pasislepia po dideliu akmeniu, giliai vandeny. Jei Perkūnas trenkia į vandenį, žmonės taip sako: „Na, muset, velnias buvo į vandenį įlindęs, kad Perkūnas trenkė“* (Plateliai, Plungės r.); *Perkūnas negali nutrenkti velnio, kai jis yra baloj ar upėj: kai trenkia, tai velnias vandenin pasineria* (Kalvarija, Marijampolės r.); *Į vandenį nesiekia Perkūno kulkos* (Marijampolė); *antai ežere velnias šikienę iškiš viršiau vandenio, è griausmas tvaksi. Kaip dauš griausmas, velnias vėl vandenin įsitraukia. Perdien griausmas piškina ir nieko velniui nepadaro, neužmuša* (Rizgūnai, Ignalinos r.); arba *velnias, iškišęs iš ežero ghalvą, rodo Perkūnui liežuvį ir veblena pamėgdžiodamas. Perkūnas įpykęs tik trinkt tam*

³⁴ Романов 1891: 155, Nr. 3; Лип: 41, Nr. 17; Иванов, Топоров 1970: 326; Иванов, Топоров 1974: 76 (žr. 5); Топоров 1998: 74–75; НБ: 52, Nr. 85; РЭСЛ: 89–90, Nr. 105; Левкиевская 2002: 24–25 (perskelbta rusų vardu). Dar kelis gudų variantus žr. Balys 1998: 182, Nr. 1, 2; Laurinkienė 1996a: 164; Иванов, Топоров 1970: 326; Иванов, Топоров 1975: 55 (palyginama su lietuvių); Топоров 2000: 130; Топоров 2004: 17; ВЭС: 427–428.

velniui. *Velnius panerė, o po kiek laiko kitoj vietoj iškišęs liežuvį vis tyčiojasi iš Perkūno. Taip keliskart Perkūnas bandė užmušti velnią, bet vis nesisekė* (Mielaiškampis, nebesamas kaimas nežinia kur)³⁵. Panašiai jau minėtoje sakmėje „Perkūnas medžioja velnią“ (LPK 3452): *Seniau, kartą eidamas per girią, strielčius pamatė baloje, kad velnius, iš vandens galvą su ragučiais iškišęs, prieš debesį su griausmu veblena* (Pagraučiai, Marijampolės r., Balys 2003: 136, Nr. I.1) ir t. t.

Kita vertus: *Sakoma, kad pirmas Perkūnas pavasarį išgainioja velnius iš balų. Po pirmo Perkūno griovimo esą galima maudytis* (Raseiniai, Balys 1998: 80, Nr. 961); *Kol Perkūnas nesugriaudžia, negalima maudytis, nes velnius yra vandeny* (Šimonys, Kupiškio r., Balys 1998: 80, Nr. 962) ir pan. Taigi, kai Perkūnas (drauge su Saule) pribaigia žiemos *ledoką* ir jo sukaustytus, s u s t a b d y t u s vandenį paleidžia t e k ė t i, tai iš jų ir velnius priverstas pasitraukti.

Latvių tikėjimu: *Ūdens dibenā Pērkona lode velnu nevarot aizņemt, kādēļ velni labprāt ezeros un atvaros meklējot patvērumu, kad taisās uznākt pārkonā lietūs „Vandens dugne Perkūno kulka velnio negali paimti, todėl velniai mielai ežeruose ir atavaruose ieško prieglobsčio, kai taisosi užeiti perkūnija“* (ŠmLTT: 1418, Nr. 23431). Ir sakmėje Perkūnas su Žaibu vijosi velnią tol, kol tas pasislėpė ežere, tada dar kurį laiką trunkė ežerą, bet: *Redzēdami, ka ezerā nav iespējams Velnu nosist, Pērkons un Zibens arī mitējušies pērt ezeru „Matydami, kad ežere neįmanoma velnio užmušti, Perkūnas su Žaibu liovėsi trunkę (pėrę) ežerą“, o velnius nuo to karto katru reizi, Pērkonam ceļoties iebēgot ezera vai atvara dibenā „kiekvieną sykį artėjant perkūnui bėga ežero ar atavaro (akivaro) dugnan“* (ŠmLPT XIII: 121, Nr. II.1.14).

XIX–XX a. pradžios gudų įsitikinimu, pelkėse Perkūno žaibai velnių nepasiekia, tad vienintelis būdas juos išveisti – nusausinti pelkes (Никифоровский 1907: 80–81). O tai reiškia – padaryti prataką, kuriuo vanduo iš pelkės galėtų nutekėti į artimiausią upę ar kitą pratekantį vandens telkinį. Tai yra – s t o v i n t i vandenį paleisti t e k ė t i.

XX a. pradžioje Volynėje rusiškai užrašyta: *Гром бьет туда, где нечислая сила ховается. Гроза на воду часто бьет, на черта бьет „Griausti-*

³⁵ Balys 1998: 39–40, Nr. 131.b, 133, 135, 145a, 146; 153, Nr. 36; 155, Nr. 44; žr. 248; LM II: 44, 45; Иванов, Топоров 1974: 77.

nis trenkia ten, kur nelabasis slepiasi. Perkūnija į vandenį dažnai trenkia, į velnią trenkia“; pridurtas paaiškinimas: „nes velnias daugiausia vandeny“ (НБ: 51, Nr. 79). Ir rusų velnio baloje, pelkėje nepasiekia Perkūno žaibas (Левкиевская 2002: 350). Nors štai priežodis nepalieka velniui nė šios pasakutinės slėptuvės: *От грома и в воде не уйдешь* „Nuo griausmo ir vandeny nerabėgsi“ (ДальПРН: 759).

Pasak J. Balio, daugelio aplink Baltiją gyvenančių „tautų liaudies tradicijose pabrėžiama, jog geriausia velnio apsisaugojimo vieta nuo griaustinio yra vanduo“ (Balys 1998: 167), ir Vakarų Europoje „jau nuo XIII a. buvo tikima, kad velniai nuo griausmo slepiasi vandenyje“ (Balys 1998: 202–203). Pagaliau ir senovės graikų: „Tifonas gyvenęs jūros oloje, o Dzeuso žaibas negalėjo pasiekti jūros gelmių, todėl ši pabaisa buvo neįveikiama.“ (Verant 2000: 37)

* * *

Taigi, kol velnias slepiasi vandenyje, Perkūnas jo užmušti negali. Bet vos tik jis iškiša galvą iš vandens, tą pačią akimirką gali būti nutrenktas. Kaip latvių sakmėje apie pinigų iš velnio pasiskolinusį žmogų:

*Pēc viena gada viņš nosacītā laikā naudas maisu stiepis uz ezera malu, bet ejot uznācis pērkona negaiss. Zibeņi šaudījušies pa gaisu. Naudas nesējs nostājies ezera malā un gaidījis aizdevēju, lai saņem to naudu. Tad uzreiz viņš redzējis, ka kāda galva izbāzusies no ūdens un uzsaukusi: «Atnāc rītva-
kar, jo tu redzi, ka tagad nevaru iziet no ezera!» Bet tajā pašā acumirkļī
noticis briesmīgs pērkona spēriens un tajā vietā, kur galva bija parādījusies,
ūdens šlakstējis augstu gaisā un izcēušies melni un smirdoši dūmu mutuļi.
(ŠmLPT XIII: 208, Nr. II.16.12)*

Po metų nustatytu laiku jis pinigų maišą tįsė paežerėn, bet einant užėjo perkūnija. Žaibai tik šaudė po orą. Pinigų nešėjas sustojo ant ežero kran-
to ir laukė skolintojo, kad atsiimtų tuos pinigus. Tuomet iškart pamatė,
kaip iš vandens išlindo galva ir šūktelėjo: „Atnešk ryt vakare, juk matai,
kad dabar negaliu išeiti iš ežero!“ Bet tą pačią akimirką pasigirdo bausis
perkūno trenksmas, ir toje vietoje, kur buvo pasirodžiusi galva, vanduo
tykštelėjo aukštai į orą, ir pakilo juodi bei smirdantys dūmų kamuoliai.

Kai kuriose šio tipo lietuvių sakmėse velnias gyvena mariose. Taip, pavyzdžiui, teigia variantas, Pranciškaus Baltraus Šivickio užrašytas 1904 ar 1905 m. Žaiginyje (Raseinių r.):

Vienas žmogus pasižyčio nuo velnio pinigų. Susitarė metams suėjus, ateit pri marių, atsinešt ir sušukt: „Baltruk!“ Tai tada velns ateis ir atsiims pinigus. Metams suėjus, nunešė žmogus į pamarę pinigų. Šaukia šaukia: „Baltruk!“ – velnio kaip nėra, taip nėra. Po tam atsiliepė velnio pati iš marių: „Vartok sveiks tuos pinigus, jau jis negyvas – Dundulis jį užmušė.“³⁶

Matyt, neapdairiai buvo iškišęs iš vandens nosį.

O kitame sakmės variante, užrašytame 1938 m. Jakiškių k. ties Salaku (Zarasų r.), velnias gyvena baloje ir nuo jos turi vardą – Pabaliukas:

Žmogus pinigų paėmė ir prižadėjo visa taip daryti, kaip velnias sakė. „O kur aš tave rasiu, kai reikės pinigai atiduoti?“ „Gi ateisi prie didžiosios balos ir mane pašauksi: Pabaliuk, Pabaliuk! – ir aš ateisiu.“ Žmogus pildė visa, kaip velnias liepė, ir kai surinko skolintus pinigus, tai nunešė velniui atiduoti. Nuėjęs ant balos šaukė šaukė: „Pabaliuk, Pabaliuk!“ – bet niekas neateina. Tik storu, storu balsu iš balos kažin kas atsako: „Nėr Pabaliuko, Pabaliuką Dundulis užmušė.“ (Balys 2003: 137: Nr. 7)

Dar kitame sakmės variante *nunešė tas žmogus pinigų atiduot velniui į pelkę*³⁷. Dar kitame pats vandens telkinys neminimas – jį išduoda velnio „pavardė“ Pabalinis. Žmogui paklausus, kaip atiduoti pasiskolintus pinigus, velnias atsako: *Atnešk šiton vieton ir pašauk: „Pilypai Pabalini! Pilypai Pabalini!“ – ir aš ateisiu*; o atnešus pinigus ir taip pašaukus, *ateina koks žmogus nepažįstamas, ne tas, kur jam davė pinigus, ir sako: „Nėra Pilypo Pabalinio. Jį užmušė Dundulis.“ (VILD: 58)*

Pabaliukas, Pabalinis – tai vis būdingi velnio pavardžiai (eufemizmai), kaip ir *bālas, balinis, bālis, balutinis*, taip pat *lobēlis, lōbinis* (iš *lōbas* ‘dauba, slėnys, loma’ bei ‘klanas, pelkutė’), *pelkỹs*, taip pat *raĩstinis*, tiesiog *raĩstas* ‘klampi vieta, apaugusi krūmais ar medžiais, pelkė, lieknas’ ir ‘nelabasis, kipšas’, ypač keiksmuose bei frazeologizmuose: *Kad jį raistas, koks sūrus!* (Molėtai); *Tegul jį raistas!* (Molėtai); *Kad juos kur raistas, tokius šalčius!*

³⁶ Balys 1998: 229, Nr. 7; Šivickis 2014: 191–192.

³⁷ Balys 2003: 137–138: Nr. 8; žr. Jasiūnaitė 2010: 345.

(Bagaslaviškis, Širvintų r.); *A, kad tave raistas paimtų!* (Taujėnai, Ukmergės r.); *Kad tave raistas priglaustų!* (*Švenčionys*); *Raistas jo nematai!* (Dusetos, Zarasų r.); *Raistas jį žino!* (Kruonis, Kaišiadorių r.)³⁸. Panašiai keiksmuose (sukeičiamosiose keiksmų formulėse) su kitais stovinčio vandens telkinio pavadinimais: *Kad tave bala!*; *Eik tu balon!*; *Kad tave liekna!*; *Lai tave pelkė atima!*; *Kad tave kur pelkės!*; *Tegu ją pelkia!*; *Eik (eina) versmėn!*; *Kad tave (jį...)(kur) versmė (paimtų)*;³⁹ taip pat *bala jo(s) nematė*; *bala žino*; *suk (trauk, ma) jį (ją, tave) bala*; *pelkė žino*; *suk jį (ją, tave) pelkė*; *versmė (jų) nematė*; *versmė žino* ir pan.⁴⁰

Jonas Balys patikslina: „Keiksmas *Kad tave bala* tolygus keiksmui *Kad tave velniai*.“ (Balys 1989: 75, Nr. 200) Vadinasi, bala savaime atstoja velnią. Norbertas Vėlius: „Velnius lietuvių tautosakoje taip dažnai vaizduojamas vandenyje arba prie vandens, kad gyvojoje kalboje žodžiai *bala*, *raistas*, reiškiantys didesnius ar mažesnius vandenius, kartais pavartojami ir kaip velnio eufemizmai (ypač keiksmuose): *Nagi kiba tę raistas tuos vaikus sunešė?!; Kad tavi kur bala!*; *Kad tau kur raistas pagautų!* ir pan.“ (Vėlius 1987: 56) Lietuvių ir rusų tradicijų pagrindu tai yra pažymėjęs ir Vladimiras Toporovas (Топоров 1973: 36, išn. 16). Ir apie senąją Velino atitikmenį slavų Velesą, ar Volosą, jis yra pasakęs: „Itin iškalbinga, žinoma, yra situacija, kurioje Velesas ir jam giminiški personažai ne šiaip susiję su vandeniu, o patys atstoja vandens stichiją, vandenį kaip tokį, ypač *s t o v i n č i u s*, pūvančius, negyvus, simbolizuojančius mirtį (gyvais vandenys tampa Velesą-Volosą sutriuškinus).“ (Топоров 1998: 85) Kaip anksčiau matėme, ir senovės indų Varuna, iš dalies atitinkantis Veliną su Velesu, „buvo įsivaizduojamas kaip viso pasaulio okeanas“ (Vėlius 1987: 63, žr. 267). O „Varuna kartu yra *s t o v i n č i ū* vandenų dievas, nes ši ypatybė būdinga požeminiams Varunos vandenims – *s a s t i n g i o* pasauliui“ (Кейпер 1986: 76). Čia tiks pridurti, kad ir lietuvių *balà* įgauna perkeltinę reikšmę ‘bloga padėtis, *s u s t i n g i m a s*’ (LKŽ I: 580).

³⁸ Jasiūnaitė 2018: 47, 49, 50, 57 (dar žr. 58–59); Jasiūnaitė 2011: 91; Jasiūnaitė 2010: 297, 344; Jasiūnaitė 2007: 261; LKŽ I: 587, 595, 596, 624; VII: 636; XI: 60–61; FŽ: 562; Vėlius 1987: 34.

³⁹ Jasiūnaitė 2018: 57; Jasiūnaitė 2011: 96–97; Jasiūnaitė 2010: 344–345; Jasiūnaitė 2007: 265–266; LKŽ I: 580; IX: 770, 771; XVIII: 804; FŽ: 93, 514, 827.

⁴⁰ LKŽ I: 580; IX: 770; XVIII: 804 FŽ: 92–93, 514, 827.

Taigi stovintis vanduo, simbolizuojantis apskritai sąstingį, yra ne tik būdinga velnio vieta, bet ir pati jo esmė, bent jau kalbamuoju atžvilgiu. Tariant, *velnias į kūniją sąstingį*.

Kaip šalčio sustabdytam vandeniui, ledui, *ledokui* atstovauja velnias *ledokas* (Razauskas 2022: 17–22), taip raiste, baloje užsistovėjusį vandenį įkūnija velnias raistinis, balinis ar tiesiog raistas, bala.

Kad jau velnias pats gali būti tapatinamas su vandeniu, nors tik stovinčiu, tai užsimintina dėl to ir etiologinė saktmė apie velnių atsiradimą tiesiog iš vandens lašų, ar purslų:

*Dievas pavilgęs pirštą in marias – nes tuomsyk buvę tik vieni vandenys, – kresterėjęs ir sutvėręs aniuolq. Liucius insižiūrėjęs, kaip Dievas tvėręs aniuolq. Dievui pasišalinus, Liucius kaip pradės vilgyt pirštą in marias, kaip pradės krést!*⁴¹

Apkrikščionintas gudų Antikristas pavogė iš Dievo juodo rašalo buteliuką *ды давай прыскаць усуды – дык нарабіў цэлы мільён войска чортаў* „ir kad ims taškyti visur – tai pridirbo ištisą milijoną velnių kariaunos“ (ЛіП: 38, Nr. 11). Pasak rusiško saktmės varianto, velniai iki šiol taip dauginasi: kiša rankas į vandenį ir ištraukę purto, taško purslus⁴². Užtat Ukrainoje XIX a. antrroje pusėje užrašytas tikėjimas perspėja: *Як умываєшься, до негодытця після рукамы брызкаты, бо з того чорты плодятьця* „Kai nusiprausi, tai nedera po to rankų kratyti, nes iš to velniai veisiasi“ (ЧбНМІ I: 87). Šiaip ar taip, šitokia velnių kilmė irgi mena jų vandenišką prigimtį.

* * *

Išvadą apie velnio vandenišką prigimtį N. Vėlius daro ir remdamasis atitinamais vietovardžiais. „Velnio prigimčiai apčiuopti ypač reikšmingas akivarų, raistų, pelkių, šaltinių vadinimas *velnio akimis* (keletas tokių vietovardžių užfiksuota Ukmergės, Pasvalio, Alytaus rajonuose)“, tad velnias „galėjo būti net tapatinamas su vandeniu“ (Vėlius 1987: 60, 62).

Ir Marija Gimbutienė, nors tapatumo neteigia, yra pastebėjusi, kad velnio vardas vietovardžiuose (kaip *Velnio bala*, *Velnio akis*, *Velnio tiltas* ir t. t.) „susijęs su pelkėmis, balomis, akmeningomis vietomis, užtvankomis, tiltais.

⁴¹ Bsv: 378, Nr. XXV.1; žr. Balys 2002: 274–275, Nr. 2; Balys 1937/11–12: 275, Nr. 3; 439, Nr. 37 (ir 38).

⁴² Левкиевская 2002: 152–153; žr. НБ: 59, Nr. 101.

Pelkių, balų, raistų pavadinimai su šaknimi *vel-* liudija Velino gyvenamąją vietą buvus pelkėse, raistuose, balose. Lietuvių Kalbos ir literatūros institute Vilniuje užregistruota apie 400 vietovardžių su šaknimi *vel-*: iš jų apie 40 % sudaro pelkių ir raistų pavadinimai⁴³.

Sudurtinis bendrinis daiktavardis *velniābalė* reiškia „velnių gyvenama bala“ (LKŽ XVIII: 642) ir nesunkiai įgauna tikrinio vardo požymių. Apie tokias balas yra rašęs Vykintas Vaitkevičius: „Tautosakiniai duomenys apie jas rodo, jog žmonių tikėta ten gyvenant (apsilankant, būnant) velnius: *Pasakoją, kad seniau baloj velniai gyvenę* (Kriaušiškiečiai, Pasvalio r.); *Seneliai manė, kad ten velniai susirinkdavo ir net pats Belzebubas kartais atvykdavo* (Joniskėlio girininkija, Pasvalio r.); *Juk čia velniai tik gyveno po tą Velnybalį. Jie čia ir vaikus vedė, ir vestuves kėlė visokias, puotas, šokius* (Lenčiai, Kėdainių r.)“ (Vaitkevičius 2003: 148).

Savo ruožtu *velnynė*, pažodžiui ‘vieta, kur daug velnių’, turi reikšmę ‘p e l k ė, klampynė’ (*Neik par tą velnynę, gali nuskęsti* Grūšlaukis, Kretingos r.; *Gelžė tikra velnynė: nė ten įeisi, nė gyvolį paganysi* Kuršėnai, Šiaulių r.) ar bent jau ‘labai prasta, ppr. pelkėta žemė’ (*Išplėšiau [išariu] velnynės kamputį* Vilkaviškis, LKŽ XVIII: 665). Ir priežodis byloja: *Pelkė yra – velnių atsiras* (LPP I: 272: Nr. 1051).

Tą patį santykį su raistu rodo Vinco Krėvės-Mickevičiaus užrašyti pasakymai: *Eina kaip raistinis per mišką šūkaudamas* (Merkinė, Varėnos r.); *Šūkaloja kaip velnias raiste* (Alytaus arba Varėnos r.); *Daužosi kaip velnias raiste* (Leipalingis, Lazdijų r.); *Ir daužosi kaip velniai tamsią naktį Gudo raiste* (Nedzingė, Varėnos r.); *Gyvena kaip velnias raiste; Baldosi kaip kipšas po raistą* (Alovė, Alytaus r.); *Eina kaip velnias per raistus* (Marcinkonys, Varėnos r.); *Patį velnią dar už ragų iš raisto ištempo* (Merkinė, Varėnos r.)⁴⁴. Priežodžiai: *Raistas nebus be velnio; Ramiam raiste velniai dėbso*⁴⁵; *Jeigu yra raistas, tai yra ir velnių* (GrgPP: 147, Nr. 55).

Su bala bei retesniais sinonimais: *Balai esant, kipšo netrūks; Kol balų bus, kipšų netrūks; Balai esant, kipšas atsiras; Balai esant, bus ir velnias; Ba-*

⁴³ Gimbutienė 2002: 124–125; plg. Gimbutienė 1970: 138; bent iš dalies žr. VnLHEŽ: 370–371.

⁴⁴ Jasiūnaitė 2010: 297, 298, 372; žr. TŽ III: 389.

⁴⁵ LTs V: 227, 235, Nr. 2611, 2751; LPP I: 272: Nr. 1051; GrgPP: 423, Nr. 416; GrgPPr: 289; Grigas 1992: 148.

*lai esant, bus ir velnių; Balai esant, velnias visuomet atsiras; Yra bala – bus ir velnias; Kad bus bala, bus ir velnias; Kur bala, ten ir velniai; Jei yra bala, tai ir velnių netrūks; Kožnoj baloj velnių yra; Baloj velnias krikštynas kelia ir t. t.*⁴⁶ Dar iš Lydos apylinkių su senuoju velnio pavadinimu: *Kad bus bala, bus ir velinas*, mat: *Be balos velinas nebūna*⁴⁷. Dar tokie pasakymai: *Gyvena kaip velnias baloje* (Nedzingė, Varėnos r.); *Ansviedė kai velnias balon ažu šitokio berno* (apie nenusisekusias vedybas, Paringys, Ignalinos r.); *Ir bėgs kaip velnias iš bognos prie griėšninko dūšios* (Plungė); *Besiglamonėja kaip gudas baloje su velniu* (Švenčionys); *Ta lieknų velnienė visus tik skundė, édė – neduok Dieve tokios!* (apie piktą moterį, Kuršėnai, Šiaulių r.) ir t. t. (Jasiūnaitė 2010: 344).

Dauguma šių priežodžių mūsų kraštuose plačiai žinomi, kaip antai latvių: *Kad tik būtu purvs, gan velns radīsies* „Kad tik būtų bala (pelkė, purvas), o velnias atsiras“; *Klusā atvarā velni dzīvo* „Tykiame atavare (akivare) velniai gyvena“; *Dzilā ūdenī velni mājo* „Giliame vandeny velnių namai“ (pažodžiui „velniai namoja“); lenkų: *Aby błoto było, to czart będzie* „Kad tik bala būtų, tai velnias bus“; *Błoto bez czarta nie obejdzie się* „Bala be velnio neapsieis“; *Każde błoto ma swego diabła* „Kiekviena bala turi savo velnią“; gudų: *Абы дрыгва, а чэрці будуць* „Kad tik pelkė, o velnių bus“; *Дзе балота, там чэрці* „Kur bala (pelkė), ten velniai“; *У ціхім балоце чэрці растуць* „Tykioje baloje velniai auga“; *Балота без чорта не будзе* „Bala (pelkė) be velnio nebus“ ir t. t.⁴⁸ Dar štai su tęsiniu: *Балота без чорта не будзе – адзін загіне, дзесяць будзе* „Bala (pelkė) be velnio nebus – vienas pražus, dešimt bus“ (Сержпутоўскі 2000: 77, Nr. 22); ir dar: *Ты чорта хрысці, а ён кажэ: у воду пусці* „Velnią krikštyk, o jis sako: leisk vandenin“ (Сержпутоўскі 2000: 84, Nr. 24); *Аднаго балота чэрці* „Vienos balos velniai“; *Вьцанкаўся, як чорт балотны* „Išsipurvino kaip balos (balinis) velnias“ (СД I: 228). Iš XIX a. vidurio Vilniaus gubernijos: *Чаго чорць у балоць сьдзіш? бо прывык* „Ko, velnie, baloje sėdi? kad pripratau“ (Киркор 1858: 237, Nr. 117). Toks pat lenkų: *Dlaczego, czarcie, siedzisz w błocie? – Вот привык* (СД I: 228).

⁴⁶ LPP I: 271–272, Nr. 1051; GrgPP: 147, Nr. 55; GrgPPr: 281, 282; Grigas 1992: 148; LTs V: 227, Nr. 2612; TŽ V: 609, Nr. 358; UKT: 80, Nr. 172 ir kt.

⁴⁷ LKL II: 312, Nr. 378; 619, 620.

⁴⁸ GrgPP: 147, Nr. 55; 423, Nr. 416; (ЛіП: 163, Nr. 183).

Dar latvių: *Vienā purvā divi velni nevar satikt* „Vienoje pelkėje du velniai negali sutikti“ (KkLSP: 184, Nr. 3456).

Ukrainiečių: *Чорта христѣ, а він в воду лізе* „Velnią krikštyk, o jis vandenin lenda“; *Засів чорт в болоті* „[sisėdo velnias baloje (pelkėje)“; *Де чорт любить?* – *В болоті* „Kur velnias mėgsta? – Baloje (pelkėje)“ (Чбнми I.2: 302); *Сидить, як чорт на грошах в болоті* „Sėdi kaip velnias ant pinigų baloje“; *В тихому болоті чорти водяться* „Тукіoje baloje (pelkėje) velniai knibžda“; *Було б болото, а чорти будуть* „Kad tik būtų bala (pelkė), o velnių bus“; *Де болото, там і чорт сидить* „Kur bala (pelkė), ten ir velnias sėdi (turi)“; *Править, мов чорт болотом* „Šeimininkauja kaip velnias baloje“; *Ганя, як чорт по болоту* „Laksto kaip velnias po balą“; *Як у болоті не без дідька, так у селі не без горілки* „Kaip baloje ne be dieduko [velnio], taip kaime ne be degtinės“⁴⁹.

Rusų: *В земле черви, в воде черти, в лесу сучки, в суде крючки – куда йти!* „Žemėje kirminai, v a n d e n y j e v e l n i a i, miške šakos, teisme kabliukai – kur dėtis!“; *Все беды, что бесы, в воду – и пузыри вверх* „Visos bėdos, kaip velniai, vandenin – ir burbulai viršun“; *Было бы болото, а черти будут* „Kad tik bala būtų, o velnių bus“; *Правит, как черт болотом* „Valdo kaip velnias balą“; *Ворочает, как черт в болоте* „Tvarkosi kaip velnias baloje“; *Гнилого болота и черт боится* „Pūvančios pelkės ir velnias bijo“; *Работа не черт, в воду не уйдет* „Darbas ne velnias, balon nerabėgs“; *В тихом болоте (омуте) черти водятся* „Тукіame vandeny (aktivare) velniai būva“; *Каждый черт в своем болоте ворочай!* „Kiekvienas velnias savo baloje tvarkdarys!“; *Вольно черту в своем болоте орать* „Valia velniui savo baloje rėkauti“; *Чего черт в болоте сидит?* – *Смолоду привык* „Ko velnias baloje sėdi? – Nuo jaunumės priprato“⁵⁰; *Силен чорт в болоте, да воли ему нет* „Stiprus velnias baloje (pelkėje), tik valios neturi“ (Архангельский 1854: 71); *Было бы болото, а черти найдутся* „Kad tik bala būtų, o velnių atsiras“; *Сидит, как черт в болоте* „Sėdi kaip velnias baloje“; *Бегает, как черт по болоту* „Laksto kaip velnias po balą“;

⁴⁹ Войтович 2005: 38; Жайворонок 2006: 49; СД I: 228.

⁵⁰ ДальПРН: 119 (plg. 237), 123 (plg. 369), 146 (244, 706), 185, 377, 386, 415, 426 (549, 578, 608), 492 (512), 567; жг. Афанасьев 1995 II: 121–122; СД I: 228; Топоров 1973: 35; Криничная 2001: 461; GrgPP: 147, Nr. 55; 423, Nr. 416.

He ходи при болоте – черт уши обколотит „Nevaiškštinėk palei balą – velnias ausis apdaužys“⁵¹.

Dar štai keli slavų keiksmi, kaip gudų: *Чорт (ты) балотны!* „Velnias (tu) balinis!“; *Чорт смалены с бурага балота!* „Velnias smaluotas iš raudonos balos (pelkės)!“; ukrainiečių: *Щоб тебе понесло по нетрях та по болотах!* „Kad tave rautų per liūnus bei per balas!“ ir pan. (СД I: 228).

IŠVADA

Viena iš būdingiausių velnio buveinių yra vanduo, tačiau ne bet koks vanduo, o tik stovintis – jūra, raistas, pelkė, bala. Tais retais, esmiškai išimtiniais atvejais, kai velniui tarsi priskiriamas tekantis vanduo – versmė ar upė, atidžiau išsižiūrėjus pasirodo, kad versmė gali būti aplinką pavertusi ištisa užpelkijusia jaura, o upėje esama klampių užutekių arba grimzlių sietuvų.

Visumoje susidaro įspūdis (juolab atsižvelgiant dar į kitus duomenis, kurių čia nėra galimybės pateikti, – kaip velnio polinktis tvenkti vandenį ir apskritai stabdyti, netgi gyvas būtybes), kad junginyje „stovintis vanduo“ lemiamas ir esminis šiuo atveju yra predikatas „stovintis“, o ne subjektas „vanduo“.

Nelietuviška asmenvardžių rašyba

Afanasjevas, Aleksandras = Александр Николаевич Афанасьев

Eliadė, Mirčia = Mircea Eliade

Kašarauskis(-as), Ambraziejus Pranciškus = le. Ambroży (Amwrosi) Franciszek Kossarzewski (Kosarzewskij)

Keiperis, Franciskas Bernardas Jakobas = Franciscus Bernardus Jacobus Kuiper

Pretorijus, Frydrichas = Friedrich Prätorius

Tolstojus, Nikita = Никита Ильич Толстой

Тороговас, Владимирас = Владимир Николаевич Топоров

⁵¹ Левкиевская 2002: 349–350. Skirtingas pateikiamų priežodžių skaičius veikiausiai gerokai priklauso nuo atsitiktinių aplinkybių: geopolitinių, mokslo organizavimo, rinkinių parengtumo, prieinamumo, autoriaus (mano) apsiskaitymo ir t. t., bet objektyvios statistikos čia ir neketinta pateikti.

Literatūra ir šaltiniai

- AnIT = *Latviešu tautas teikas: Izcelšanās teikas: Izlase*. Sastādītāja Alma Ancelāne. Rīga: Zinātne, 1991.
- AnLTM = *Latviešu tautas mīklas: Izlase*. Sastādījusi A. Ancelāne. Rīgā: Latvijas PSR ZA izdevniecība, 1954.
- AnVT = *Latviešu tautas teikas: Vēsturiskās teikas: Izlase*. Sastādītāja Alma Ancelāne. Rīga: Zinātne, 1988.
- Balys 1937/11–12 = Jonas Balys. Gero ir pikto prado kova liaudies tradicijose. // *Vairas*, 1937, Nr. 11–12.
- Balys 1998 = Jonas Balys. *Raštai*, I. Parengė Rita Repšienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998.
- Balys 2002 = Jonas Balys. *Raštai*, III. Parengė Rita Repšienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002.
- Balys 2003 = Jonas Balys. *Raštai*, IV. Parengė Rita Repšienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003.
- BDS = *Krišjāņa Barona Dainu skapis*: <<http://www.dainuskapis.lv>>.
- Beresnevičius 2004 = Gintaras Beresnevičius. *Lietuvių religija ir mitologija*. Vilnius: Tyto alba, 2004.
- BRMŠ III = *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, III: *XVII amžius*. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003.
- BRMŠ IV = *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, IV: *XVIII amžius*. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2005.
- BRMŠR = *Baltų religijos ir mitologijos relikvai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (XIV–XVIII a.): Šaltinių rinkinys*. Sudarė ir parengė Vytautas Ališauskas. Vilnius: Lietuvos katalikų mokslo akademija, 2016.
- BsIT = *Įvairi tautosaka iš rinkinių*. Surinko Jonas Basanavičius. Parengė Kostas Aleksynas, Leonardas Sauka. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002.
- BsJK = *Juodoji knyga*. Surinko Jonas Basanavičius. Parengė Kostas Aleksynas, Leonardas Sauka. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004.
- BsLP I = *Lietuviškos pasakos*. Surinko Jonas Basanavičius. Parengė Kostas Aleksynas, I. Vilnius: Vaga, 2001.
- BsLP IV = *Lietuviškos pasakos įvairios*. Surinko Jonas Basanavičius. Parengė Kostas Aleksynas, IV. Vilnius: Vaga, 1998.
- BsOPS = *Ožkabalių pasakos ir sakmės*. Surinko Jonas Basanavičius. Parengė Kostas Aleksynas. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001.
- BsV = *Iš gyvenimo vėlių bei velnių*. Surinko Jonas Basanavičius. Parengė Kostas Aleksynas. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998.
- BūgaR I–III = Kazimieras Būga. *Rinktiniai raštai*. Sudarė Z. Zinkevičius, I–III. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958–1962.
- Būgienė 2009 = Lina Būgienė. Rašytiniai šaltiniai apie šv. Brunoną folkloristo žvilgsniu. // *Tautosakos darbai*, XXXVIII. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009.
- DvPDI = *Lietuvių liaudies pasakos su dainuojamaisiais intarpais*. Surinko ir parengė Jurgis Dovydaitis. Vilnius: Vaga, 1978.

- DvPSO = *Pasakos, sakmės, oracijos*. Surinko Mečislovas Davainis-Silvestraitis. Paruošė Bronislava Kerbelytė ir Klimas Viščinis. Vilnius: Vaga, 1973.
- Džekčioriūtė-Medeišienė 2022 = Vita Džekčioriūtė-Medeišienė. *Vaikų mitinės baimės lietuvių folkloro praktikoje*. Daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2022.
- EIEC = *Encyclopedia of Indo-European Culture*. Editors J. P. Mallory, D. Q. Adams. London–Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers, 1997.
- Eliade 1986 = Mircea Eliade. *Zalmoxis, the Vanishing God: Comparative Studies in the Religions and Folklore of Dacia and Eastern Europe*. Chicago–London: The University of Chicago Press, 1986.
- Eliade 1989 = Mircea Eliade. *Shamanism: Archaic Techniques of Ecstasy*, London: Penguin Books–Arcana, 1989.
- FrLEW = Ernst Fraenkel. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, I–II. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag–Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1962–1965. (Puslapių numeravimas ištisinis.)
- FŽ = *Frazeologijos žodynas*. Redagavo Jonas Paulauskas. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2001.
- GB = *The Gnostic Bible*. Edited by Willis Barnstone and Marvin Meyer. Boston & London: Shambhala, 2003.
- Gimbutienė 1970 = Marija Gimbutienė. Velnio istorija. *Metmenys*, t. 20, 1970.
- Gimbutienė 2002 = Marija Gimbutienė. *Senovės lietuvių deivės ir dievai*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2002.
- GP = *Gervėčių pasakos*. Parengė Adelė Seselskytė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1997.
- GrgLLM = *Menu mįslę keturgyslę: Lietuvių liaudies mįslės*. Paruošė K. Grigas. Vilnius: Vaga, 1970.
- GrgPP = Kazys Grigas. *Patarlių paralelės: Lietuvių patarlės su latvių, baltarusių, rusų, lenkų, vokiečių, anglų, lotynų, prancūzų, ispanų atitikmenimis*. Vilnius: Vaga, 1987.
- GrgPPr = *Patarlės ir priežodžiai*. Paruošė K. Grigas. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1958.
- Grigas 1992 = Kazys Grigas. Mitologijos atgarsiai lietuvių frazeologijoje. *Senovės baltų kultūra, II: Iki krikščioniškosios Lietuvos kultūra, istoriniai ir teoriniai aspektai*. Vilnius: Academia, 1992.
- Jakobson 1985 = Roman Jakobson. *Selected Writings, VII: Contributions to Comparative Mythology. Studies in Linguistics and Philology, 1972–1982*. Berlin–New York–Amsterdam: Mouton Publishers, 1985.
- Jasiūnaitė 2007 = Birutė Jasiūnaitė. Žemaičių formuliniai keiksmai: Žemaitiškų keiksmų tekstai. *Tautosakos darbai*, XXXIV. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007.
- Jasiūnaitė 2010 = Birutė Jasiūnaitė. *Šventieji ir nelabieji frazeologijoje ir liaudies kultūroje*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2010.
- Jasiūnaitė 2011 = Birutė Jasiūnaitė. Velnio pavadinimai pagal gyvenamąją vietą lietuvių tarmėse ir tautosakoje. *Baltistica*, XLVI (1). Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2011.
- Jasiūnaitė 2018 = Birutė Jasiūnaitė. *Lietuvių velniavardžiai*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2018.

- Jonas 2001 = Hans Jonas. *The Gnostic Religion: The Message of the Alien God and the Beginnings of Christianity*. Boston: Beacon Press, 2001.
- Kabašinskaitė 1998 = Birutė Kabašinskaitė. *Lietuvių kalbos liaudies etimologija ir artimi reiškiniai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998.
- Kašarauskis 1937 = Tautosaka ir Kossarzewskio „Lituanikos“. [Parengė Jonas Balys.] *Tautosakos darbai*, III. Kaunas, 1937.
- KkLSP = *Latviešu sakāmvārdi un parunas: Izlase*. Sastādījusi E. Kokare. Rīgā: Latvijas PSA Zinatņu akadēmijas izdevniecība, 1957.
- KnsLM = *Lietuvių mįslės: Rinktinė*. Sudarė ir parengė Aelita Kensminienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2018.
- Kursīte 1996 = Janīna Kursīte. *Latviešu folklorā mītu spoguļi*. Rīga: Zinātne, 1996.
- Laurinkienė 1996a = Nijolė Laurinkienė. *Senovės lietuvių dievas Perkūnas: kalboje, tautosakoje, istoriniuose šaltiniuose*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996.
- Laurinkienė 1996b = Nijolė Laurinkienė. Sakmių apie pasaulio sukūrimą paplitimas ir prasmė. *Tautosakos darbai*, V (XII). Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996.
- LKL II = *Lydos krašto lietuviai*. Redaktorių komisijos pirmininkas Norbertas Vėlius, II. Kaunas: Poligrafija ir informatika, 2002.
- LKŽ I–XX = *Lietuvių kalbos žodynas, I–XX*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1956–2002.
- LM II = *Lietuvių mitologija*, II. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mintis, 1997.
- LM III = *Lietuvių mitologija*, III. Sudarė Norbertas Vėlius ir Gintaras Beresnevičius. Vilnius: Mintis, 2004.
- LPK = Jonas Balys. Lietuvių pasakojamosios tautosakos motyvų katalogas. Jonas Balys. *Raštai*, III. Parengė Rita Repšienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002. Nurodomas motyvo numeris.
- LPP I = *Lietuvių patarlės ir priežodžiai*. Parengė Kazys Grigas ir kiti, I. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2000.
- LTs IV = *Lietuvių tautosaka*, IV: *Pasakos, sakmės, pasakojimai, oracijos*. Medžiagą paruošė: L. Sauka, A. Seselskytė, N. Vėlius, K. Viščinis. Vilnius: Mintis, 1967.
- LTs V = *Lietuvių tautosaka*, V: *Smulkioji tautosaka, žaidimai ir šokiai*. Medžiagą paruošė K. Grigas. Vilnius: Mintis, 1968.
- LTsU = *Lietuvių tautosaka, užrašyta 1944–1956*. Vyr. red. Kostas Korsakas. Vilnius: Valskybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957.
- MŽPKEŽ = Vytautas Mažiulis. *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*. Antrasis pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2013.
- PkIEW = Julius Pokorny. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, I. Bern–München: Francke Verlag, 1959.
- PKT I = *Iš Panevėžio krašto tautosakos*, I. Sudarytojas Eugenijus Urbonas. Panevėžys: UAB „Panevėžio sp.“, 2003.
- Racėnaitė 2007 = Radvilė Racėnaitė. Regimieji mirties pavidalai skirtinguose lietuvių tautosakos žanruose. *Tautosakos darbai*, XXXIII. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007.
- Racėnaitė 2011 = Radvilė Racėnaitė. *Žmogaus likimo ir mirties samprata lietuvių folklore*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2011.

- Razauskas 2014 = Dainius Razauskas. Lietuviškoji laimės samprata. *Liaudies kultūra*, 2014, Nr. 3.
- Razauskas 2022 = Dainius Razauskas. *Ledokas*: „Ledinė širdis“ dvasinėje tradicijoje. *Būdas*, 2022, Nr. 1.
- Sabaliauskas 1990 = Algirdas Sabaliauskas. *Lietuvių kalbos leksika*. Vilnius: Mokslas, 1990.
- SIŠLSA = *Šiaurės Lietuvos sakmės ir anekdotai*. Surinko Matas Slančiauskas. Vilnius: Vaga, 1975.
- SP I = *Stebuklinės pasakos*, I. Sudarė ir parengė Jūratė Šlekonytė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2016.
- SRP = *Pasaulinės literatūros biblioteka: Senovės Rytų poezija*. Vilnius: Vaga, 1991.
- StrBV = Kārlis Straubergs. *Latviešu būramie vārdi*, I–II. Rīgā: Latviešu folkloras krātuves izdevums, 1939–1941. (Puslapių numeravimas ištisinis.)
- Šivickis 2014 = Pranciškaus Baltraus Šivickio užrašytos sakmės. Parengė Lina Būgienė. // *Tautosakos darbai*, XLVIII. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2014.
- ŠmLPT II, IV, V, XIII = *Latviešu pasakas un teikas*. Pēc Anša Lercha-Puškaiša un citiem avotiem sakopojis un rediģējis prof. P. Šmits, II, IV, V, XIII. Rīgā: Valtera un Rapas akciju sabiedrības izdevums, 1926, 1927, 1929, 1936.
- ŠmLTT = *Latviešu tautas ticējumi*, I–II. Sakrājis un sakārtojais Prof. P. Šmits. Rīgā: Latviešu folkloras krātuves izdevums, 1940–1941. (Puslapių ir tekstų numeravimas ištisinis.)
- THH = *Thus Have I Heard: Buddhist Parables and Stories*. New York: Sutra Translation Committee of the United States and Canada, 1999.
- TPD = *Teikas par Dievu: Izlase*. Sagatavojis Ernests Brastiņš. Rīga: Latviešu folkloras krātuves izdevums, 1929.
- TŽ III, V = *Tauta ir žodis*. Red. prof. V. Krėvė-Mickevičius, III, V. Kaunas, 1925, 1928.
- UKP = *Utenos krašto padavimai*. Parengė Leonora Buičėnkiėnė, konsultavo Bronislava Kėrbelytė. Utena: Leido Leonora Buičėnkiėnė, 1996.
- Vaitkevičius 2003 = Vykintas Vaitkevičius. *Alkai: baltų šventviečių studija*. Vilnius: Die medis, 2003.
- Watkins 1995 = Calvert Watkins. *How to Kill a Dragon: Aspects of Indo-European Poetics*. New York–Oxford: Oxford University Press, 1995.
- Vėlius 1987 = Norbertas Vėlius. *Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis: Folklorinio velnio analizė*. Vilnius: Vaga, 1987.
- Vernant 2000 = Jean-Pierre Vernant. *Pasaulis, dievai, žmonės: Mitų interpretacijos*. Vilnius: Tyto alba, 2000.
- VKAŽ = *Kaip atsirado žemė: Lietuvių etiologinės sakmės*. Sudarė ir parengė Norbertas Vėlius. Vilnius: Vaga, 1986.
- VILD = *Laumių dovanos: Lietuvių mitologinės sakmės*. Paruošė Norbertas Vėlius. Vilnius: Vaga, 1979.
- VISV = *Sužeistas vėjas: Lietuvių liaudies mitologinės sakmės*. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Vyturys, 1987.
- VnLHEŽ = Aleksandras Vanagas. *Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas*. Vilnius: Mokslas, 1981.
- Абаев 1965 = Василий Иванович Абаев. *Скифо-европейские изоглоссы: На стыке Востока и Запада*. Москва: Наука, 1965.

- Архангельский 1854 = А. Архангельский. Село Давшино Ярославской губернии, Пошехонского уезда. Написано в феврале 1849 года. *Этнографический сборник*, II. Санкт-Петербург, 1854.
- Афанасьев 1995 I–III = Александр Николаевич Афанасьев. *Поэтические воззрения славян на природу: Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов*, I–III. Москва: Современный писатель, 1995.
- АФНРС I–III = *Народные русские сказки А. Н. Афанасьева*. Подготовка текста, предисловие и примечания В. Я. Проппа, I–III. Москва, 1958. (Pasakų numeravimas ištisinis.)
- Войтович 2005 = Валерій Войтович. *Українська міфологія*. Київ: Либідь, 2005.
- ВЭС = *Восточнославянский этнолингвистический сборник: Материалы и исследование*. Москва: Индрик, 2001.
- ГМЙВИЯИ = Тамаз Валерианович Гамкрелидзе, Вячеслав Всеволодович Иванов. *Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры*. Тбилиси: Издательство Тбилисского университета, 1984.
- ДальПРН = *Пословицы русского народа: Сборник В. И. Даля*. Москва: Русский язык Медиа, 2004 (1862).
- Жайворонок 2006 = Віталій Жайворонок. Знаки української етнокulturи: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006.
- Загадки 2004 = Беларуская народная творчасць: *Загадкі*. 2-е выданне, выпраўленае і дапрацаванае. Складнікі: М. Я. Грынблат, А. І. Гурскі. Мінск: Беларуская навука, 2004.
- Загадки 1968 = *Загадки*. Издание подготовила В. В. Митрофанова. Ленинград: Наука, 1968.
- Иванов 1978 = Вячеслав Всеволодович Иванов. Разыскания в области анатолийского языкознания. 3–8. Этимология 1976. Москва: Наука, 1978.
- Иванов, Топоров 1970 = Вячеслав Всеволодович Иванов, Владимир Николаевич Топоров. К семиотическому анализу мифа и ритуала (на белорусском материале). *Sign, Language, Culture*. Eds. A. J. Greimas, R. Jakobson et al. The Hague–Paris: Mouton, 1970.
- Иванов, Топоров 1974 = Вячеслав Всеволодович Иванов, Владимир Николаевич Топоров. *Исследования в области славянских древностей*. Москва: Наука, 1974.
- Иванов, Топоров 1975 = Вячеслав Всеволодович Иванов, Владимир Николаевич Топоров. Инвариант и трансформации в мифологических и фольклорных текстах. *Типологические исследования по фольклору: сборник статей памяти Владимира Яковлевича Проппа (1985–1970)*. Москва: Наука, 1975.
- Казанскене 1985 = Ванда Петровна Казанскене. „Стоячая вода“ и „смерть“ в индо-европейской традиции. *Балто-славянские этнокультурные и археологические древности: Погребальный обряд*. Тезисы докладов. Москва: Наука, 1985.
- Кейпер 1986 = Францискус Бернардус Якобус Кейпер. *Труды по ведийской мифологии*. Москва: Наука, 1986.
- Киркор 1858 = Адам Киркор. Этнографический взгляд на Виленскую губернию. *Этнографический сборник, издаваемый императорским русским географическим обществом*, III. Санкт Петербург, 1858.

- Криничная 2001 = Неонила Артемовна Криничная. *Русская народная мифологическая проза: Истоки и полисемантизм образов, 1: Былички, бывальщины, легенды, поверья о духах-«хозяевах»*. Санкт-Петербург: Наука, 2001.
- Левкиевская 2002 = Елена Евгеньевна Левкиевская. *Мифы русского народа*. Москва: Астрель-Аст, 2002.
- ЛіП = Беларуская народная творчасць: *Легенды і паданні*. Складальнікі: М. Я. Грынблат, А. І. Гурскі. 2-е выданне, дапоўненае і дапрацаванае. Мінск: Беларуская навука, 2005.
- ЛтП = *Українська народна творчість: Легенди та перекази*. Упорядкування та примітки А. Ю. Іоаніді. Київ: Наукова думка, 1985.
- МНМ II = *Мифы народов мира: Энциклопедия*. Главный редактор А. С. Токарев, II. Москва: Советская энциклопедия, 1982.
- НБ = «*Народная Библия*»: *Восточнославянские этимологические легенды*. Составление и комментарии О. В. Беловой. Москва: Индрик, 2004.
- Невская 1980 = Лидия Георгиевна Невская. Семантика *дороги* и смежных представлений в погребальном обряде. *Структура текста*. Москва: Наука, 1980.
- Никифоровский 1897 = *Простонародные приметы и поверья, суеверные обряды и обычаи, легендарные сказания о лицах и местах*. Собрал в Витебской Белоруссии Н. Я. Никифоровский. Витебск, 1897. (Gudų medžiaga čia pateikta rusiškai.)
- Никифоровский 1898 = *Простонародные загадки*. Собрал в Витебской губернии Н. Я. Никифоровский. Витебск, 1898.
- Никифоровский 1907 = Николай Яковлевич Никифоровский. *Нечистики: Свод простонародных в Витебской Белоруссии сказаний о нечистой силе*. Вильна, 1907.
- НППІ = *Полацкі этнаграфічны зборнік*, вып. 2: *Народная проза беларусаў Падзвіння*, I. Укладальнік, У. А. Лобач. Наваполацк: Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт, 2011.
- Померанцева 1975 = Эрнэ Васильевна Померанцева. Мифологические персонажи в русском фольклоре. Москва: Наука, 1975.
- Разаускас 2006 = Дайнюс Разаускас. Символика рыбы, связанная с нижним миром и смертью, в балто-славянской традиции. *Балто-славянские исследования*, XVII. Москва: Индрик, 2006.
- Разаускас 2011 = Дайнюс Разаускас. Рыба – мифологический прообраз лодки. *Studia mythologica Slavica*, XIV. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za slovensko narodopisje, 2011.
- Романов 1891 = Белорусский сборник, IV: Сказки космогонические и культурные. Собрал Е. Р. Романов. Витебск, 1891.
- РЭСЛ = *У истоков мира: Русские этимологические сказки и легенды*. Составление и комментарии О. В. Беловой, Г. И. Кабаковой. Москва: Форум-Неолит, 2014.
- СД I = *Славянские древности: Этнолингвистический словарь*, I. Под редакцией Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, 1995.
- СДЗРН = *Загадки русского народа: Сборник загадок, вопросов, притч и задач*. Составил Д. Садовников. Санкт-Петербург, 1876.
- Сержпутоўскі 1998 = Аляксандр Казіміравіч Сержпутоўскі. *Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў*. Мінск: Універсітэцкае, 1998 (1930).
- Сержпутоўскі 1999 = Аляксандр Казіміравіч Сержпутоўскі. *Казкі і адпавяданні беларусаў-палешукоў*. Мінск: Універсітэцкае, 1999 (1911).

- Сержпутоўскі 2000 = Аляксандр Казіміравіч Сержпутоўскі. *Казкі і апавяданні беларусаў Слуцкага павета*. Мінск: Універсітэцкае, 2000 (1926).
- Толстой 1974 = Никита Ильич Толстой. Из заметок по славянской демонологии: 1. Откуда дьяволы разные? *Материалы всесоюзного симпозиума по вторичным моделирующим системам*, I (5). Тарту: Тартуский государственный университет, 1974.
- Толстой 1995 = Никита Ильич Толстой. *Язык и народная культура: Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике*. Москва: Индрик, 1995.
- Топоров 1973 = Владимир Николаевич Топоров. Из истории балто-славянских языковых связей: анчўтка. *Baltistica*, IX (1). Vilnius: Mokslas, 1973.
- Топоров 1986 = Владимир Николаевич Топоров. К реконструкции одного цикла архаичных мифопоэтических представлений в свете „Latvju dainas“ (К 150-летию со дня рождения Кр. Барона). *Балто-славянские исследования 1984*. Москва: Наука, 1986.
- Топоров 1998 = Владимир Николаевич Топоров. *Предистория литературы у славян: опыт реконструкции (Введение к курсу истории славянских литератур)*. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 1998.
- Топоров 2000 = Владимир Николаевич Топоров. О некоторых детских играх как трансформации мотивов «основного» мифа (прятки – салки-пятнашки и др.) *Folia slavistica: Пале Михайловне Цейтлин*. Москва: Институт славяноведения РАН, 2000.
- Топоров 2004 = Владимир Николаевич Топоров. Об отражении некоторых мотивов «основного» мифа в русских детских играх (прятки, жмурки, горелки, салки-пятнашки). *Балто-славянские исследования*, XVI. Москва: Индрик, 2004.
- ХДВЗ = Иван Александрович Худяков. *Великорусские загадки. Этнографический сборник*, VI. Санкт-Петербург, 1864.
- Цивьян 1999 = Татьяна Владимировна Цивьян. *Движение и путь в балканской модели мира: Исследования по структуре текста*. Москва: Индрик, 1999.
- ЧбнМИ I, II = Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край: Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским, I: Веравания и суеверия; II: Малорусские сказки. Санкт-Петербург, 1872, 1878.
- Шейн 1874 = *Белорусские народные песни с относящимися к ним обрядами, обычаями и суевериями: Сборник П. В. Шейна*. Санкт-Петербург, 1874.
- Шейн 1893 = Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края, собранные и приведенные в порядок П. В. Шейном, том II. Санкт-Петербург, 1893.
- Шейн 1902 = Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края, собранные и приведенные в порядок П. В. Шейном, том III. Санкт-Петербург, 1902.
- ЭС = *Энциклопедия суеверий*. Составители: Э. и М. А. Рэдфорд (английские суеверия); Е. Миненок (русские суеверия). Москва: Локид-миф, 2000.
- ЭССЯ XIX = *Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд*, XIX. Под редакцией О. Н. Трубочева. Москва: Наука, 1993.

Dainius Razauskas

STAGNANT WATER BELONGS TO DEVIL

Summary

Keywords: pond, swamp, marsh, bog; stagnant water; abode of the Devil; Baltic mythology

A series of articles has already been published by the author on a quite broad theme of coagulation and solution or, from the other point of view, stagnation and flow. Particularly, the opposition between the standing, stagnant water and the flowing, streaming one should be mentioned in which the latter is universally regarded as living water and the first, as dead water. The present article is intended to show that this stagnant dead water usually represented by swamp, marsh, bog, etc. in Baltic (and Eastern Slavic) mythology belongs specifically to Devil. At first glance, that's a well known fact, especially for mythologists. Yet the material (Baltic and Eastern Slavic), more or less comprehensive, is put in stock here for the first time. The peculiar conclusion arrived at is that the Devil is related especially and almost exceptionally with the stagnant water and nowise with water in general. Moreover, it can be maintained, with reference also to some other articles by the author, that the Devil is preeminently 'stagnator' aiming to impede, damp, and block the life flow in its various manifestations.